

पहिलो परिच्छेद शोधपरिचय

१.१ शोधशीर्षक

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक “गोपालप्रसाद रिमालका नाटकमा पाइने नारी चिन्तनको विश्लेषणात्मक अध्ययन” रहेको छ ।

१.२ शोधप्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्रसङ्काय अन्तर्गत नेपाली विषय स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको लागि ऐच्छिक दसौं पत्रको पूरक प्रयोजनका लागि पेस गरिएको छ ।

१.३ विषयपरिचय

नाटककार गोपालप्रसाद रिमाल (१९७५-२०३०) नेपाली साहित्यमा यथार्थवादी विचारधाराको सूत्रपात गर्ने व्यक्ति हुन् । थोरै कृति लेखेर पनि चर्चित बनेका गोपालप्रसाद रिमाल पाश्चात्य साहित्यमा खास गरेर यथार्थवादी नाट्य धाराका प्रवर्तक हेनरी इब्सेनवाट प्रभावित भई सक्षम साहित्यकारको रूपले चिनिएका छन् । उनका कृतिहरूमा मसान (२००३) र यो प्रेम (२०१५) पूर्णाङ्गी नाटक हुन् भने माया (२०११) र नेपाली संस्कृति एकाङ्की र उनको एउटा कविता सङ्ग्रह आमाको सपना (२०१९) पनि प्रकाशित छ । नेपाली

गद्य कविता र यथार्थवादी नाट्य धाराका प्रवर्तक रिमालले आफ्ना साहित्यिक कृति मार्फत सामाजिक अन्धविश्वास र कुरीतिको विरोध गर्दै नेपाली समाजमा क्रान्तिकारी विचार धारालाई जागृत गराउने र हाम्रो जस्तो पितृसत्तात्मक समाजमा विद्यमान पुरुषवर्गको नारीमाथिको थिचोमिचो र हैकमवादी प्रवृत्तिका विरुद्ध अस्तित्वको रक्षार्थ अगाडि बढ्न नेपाली नारीहरूलाई आह्वान गर्ने साहित्यिक व्यक्तित्व गोपालप्रसाद रिमालको हुन् ।

१.४ समस्याकथन

नाटककार तथा साहित्यकार गोपालप्रसाद रिमालका बारेमा र उनका कृतिका बारेमा विभिन्न क्षेत्रबाट अध्ययन गरिए पनि उनको प्रमुख प्रवृत्ति नारी चिन्तनका बारेमा अध्ययन हुन नसकेकोले प्रस्तुत शोधकार्य यसै समस्यामाथि केन्द्रित रहेको छ ।

प्रस्तुत शोधशीर्षकसँग सान्दर्भिक भई उठ्ने निम्नअनुसारका सवाल नै यस शोधकार्यमा समस्याको रूपले उपस्थित भएका छन् ।

१. गोपालप्रसाद रिमालको साहित्यिक विशेषतालाई समेटेर निष्कर्षमा पुग्न कठिन,
२. उनका कृतिको अध्ययन गरेर वस्तु सत्य कुराको पहिचान गर्न कठिन हुनु ,
३. उनका नाटकमा प्रवेश गरेर नारी पात्रहरूका विशेषतालाई पहिचान गर्न कठिन,

४. प्रस्तुत नाटकमा प्रयोग गरिएका नारीपात्रहरूको विश्लेषण गरेर तिनीहरूको जीवन्ततालाई छर्लङ्गग्याउन कठिन ।

१.५ शोधको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधको उद्देश्य रिमालका नाटकमा नारी चिन्तन कुन रूपमा प्रकट भएको छ भने कुराको केन्द्रविन्दुमा रहेर अध्ययन विश्लेषण गरी ठोस निष्कर्षमा पुग्न रहेको छ । यस शोधकार्यको उद्देश्यलाई बुदाँगत रूपमा निम्नअनुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. रिमालको साहित्यिक चिन्तनलाई वस्तु सत्यतामा पुगेर पहिचान गर्दै उनको साहित्यिक छोटो जीवनी दर्साउनु ,

२. गोपालप्रसाद रिमालका नाटकहरूको विस्तृत अध्ययन चिन्तन मनन गरेर निष्कर्षमा पुगनु,

३. उनका नाटकका नारी पात्रहरूलाई प्रामाणित रूपमा विश्लेषण गरेर निष्कर्षमा पुगनु ।

४. उनका नाटकका नारी पात्रहरूको जीवन दर्शनलाई केलाएर स्पस्ट्याउनु ।

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

गोपालप्रसाद रिमालका नाटकमा रहेको नारी चिन्तनको शीर्षकमा केन्द्रित भएर अध्ययन नभएको परिप्रेक्ष्यमा र रिमालसँग सान्दर्भिक अध्ययन गर्ने क्रममा भएका पूर्वकार्यहरू निम्न प्रकारका छन् । यो पूर्व कार्यको समीक्षालाई काल क्रमिक आधारमा उल्लेख गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

क. खेम कोइराला (२०३२) मा 'बन्धु'को सम्पादकत्वमा निस्केको नौलो नेपालीले रिमाल विशेषाङ्कको रूपमा रिमाल एक व्यक्ति अनेक दृष्टि (२०३२) सालमा रचना गरेको पाइन्छ । रिमाल सम्बन्धी विभिन्न व्यक्तित्वहरूबाट व्यक्तिगत साहित्यिक दृष्टिलाई प्रकट गर्ने प्रयास यस विशेषाङ्कमा भएको छ ।

ख. डा.केशवप्रसाद उपाध्यायले (२०३२) मा रिमाल व्यक्ति र कृति प्रकाशित पुस्तकमा रिमालका नाटकहरूमाथि समालोचना गरिएको कृति हो भने धारणा प्रस्तुत गरेका छन् ।

ग. घटराज भट्टराईले (२०४०) मा नेपाली साहित्यका प्रतिभै प्रतिभा शीर्षकमा रिमालको परिचय र प्रवृत्ति प्रस्तुत गर्दै उनका नाटक र एकाङ्की पिछडिएका नारी समुदायका लागि चेतनामूलक हुन् भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् ।

घ. डा. नरेन्द्र चापागाइले (२०४३) मा केही सृष्टि केही दृष्टि रिमालका नारी र नारी प्रतिको उनको दृष्टि शीर्षक दिएर रिमालले नारी प्रति सङ्क्षित अध्ययन गर्ने प्रयास गरेका छन् भन्ने धारणा प्रस्तुत गरेका छन् ।

ङ. रत्नध्वज जोशीले (२०५०) आधुनिक नेपाली साहित्यको भ्रलक 'श्री गोपालप्रसाद रिमाल' शीर्षक दिएर नेपाली नाटक र नाटककारको चर्चा गर्ने क्रममा रिमालका नाटक नारी विद्रोहात्मक नाटक हुन् भन्ने धारणा प्रस्तुत गरेका छन् ।

च. कृष्णचन्द्र सिंह (२०५१) प्रधानले मिमिरे 'रिमालका नाटक र विद्रोही नायिकाहरू' शीर्षक दिएर रिमालका नाटकमा नारीहरूको विद्रोह चरित्रको चित्रण गरेका छन् ।

छ. सावित्री कक्षपतीले (२०५५) मा दीपशिखा पत्रिकाको 'नारी समस्यामूलक प्रस्तुतिमा मसान नाटक' शीर्षकमा नारी समस्यामूलक नाटक मसानको नारीपात्रहरूको वर्गीकरण र विश्लेषण गरेकी छन् ।
ज. वासुदेव त्रिपाठीले विचरणमा प्रणय र मातृत्वको द्वन्द्व रिमालका नाटकको मूल द्वन्द्व हो भन्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् ।

निष्कर्षमा चर्चा परिचर्चाका आधारमा रिमालका नाटकमा नारी चिन्तनका बारेमा व्यापक र व्यवस्थित अध्ययन विश्लेषण नभएको परिप्रेक्ष्यमा ती सम्पूर्ण चर्चा र परिचर्चाको सहयोग लिंदै प्रस्तुत शोधपत्रमा नारी चिन्तनका दृष्टिले अध्ययन विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

१.७ शोधकार्यको औचित्य

उपर्युल्लिखित टीका-टिप्पणीहरूले विवेच्य शीर्षकका सम्पूर्ण पक्षलाई समेट्न असमर्थ हुने भएकोले विवेच्य शीर्षकको समग्र पक्षको अध्ययन विश्लेषण गर्नु नै यसको उद्देश्य रहेकोले औचित्य स्वतः स्पष्ट भएको छ ।

१.८ शोधकार्यको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधकार्य गोपालप्रसाद रिमालका नाटकमा पाइने नारी चिन्तनको विश्लेषणात्मक अध्ययन र वर्गीकरणमा सीमित रहेको छ ।

१.९ सामग्री सङ्कलन र शोधविधि

प्रस्तुत शोधपत्र तयारीका लागि आवश्यक सामग्री सङ्कलन गर्दा पुस्तकालयीय अध्ययन पद्धतिलाई अँगाल्नुका साथै आवश्यकता अनुसार विभिन्न महानुभावहरुसँग पनि भेट वार्ता गरिनुका साथै कृतिको कृतित्व विश्लेषणलाई पनि अँगालिएको छ । शोधको सत्यापनका लागि अङ्कका आधारमा पाद टिप्पणी नदिएर सन्दर्भकै सुरु वा अन्त्यमा प्रसङ्गको प्रामाणिक आधार दिने पद्धति अपनाएको छ ।

१.१० शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई व्यवस्थित एवम् सुसङ्गठित रूप दिनका लागि निम्नअनुसार शीर्षकमा विभाजन गर्दै आवश्यकता अनुसार उपशीर्षकमा विभाजन गर्दै आवश्यकता अनुसार उपशीर्षक - प्रशीर्षक समेतमा विभाजन गरेर शोधपत्र तयार पारिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको परिच्छेद विभाजनका लागि मुख्य शीर्षकहरु निम्नअनुसार तय गरिएको छ ।

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय

दास्रो परिच्छेद : नाटककृते सैद्धान्तिक परिचय

तेस्रो परिच्छेद : गोपालप्रसाद रिमालको साहित्यिक छोटो परिचय

चौथो परिच्छेद : रिमालका नाटकका नारीपात्रको विश्लेषणात्मक अध्ययन

पाँचौं परिच्छेद : उपसंहार र निष्कर्ष

दोस्रो परिच्छेद

नाटकको सैद्धान्तिक परिचय र स्वरूप

२.१ नाटकको सैद्धान्तिक परिचय

नाटक साहित्यका चार विधाहरूमध्ये एक हो । मुख्यतः साहित्यको दृश्यभेदअन्तर्गत यसलाई अध्ययन गरिन्छ । सुन्न, पढ्न र हेर्न सकिने विशेषताका कारण नाटकलाई संस्कृतमा 'काव्येषु' नटकम् रम्यम्' भनेर प्रशंसा गरेको पाइन्छ । साहित्यका अन्य सबै विधा श्रव्य भेदअन्तर्गत पर्दछ । पूर्वीय र पाश्चात्य दुवै संसारमा यस विद्याको उल्लेखनीय विकास भएको पाइन्छ । संस्कृत भाषामा नाटक शब्दको व्यत्पत्ति नट् धातुमा ण्पुल (अक) प्रत्यय लागेर भएको पाइन्छ । नट् धातुले अभिनय गर्नु' भन्ने अर्थ बुझाउँछ । रूपकका विभिन्न भेदमध्ये एक महत्वपूर्ण भेदका रूपमा नाटकको उल्लेख भेटिन्छ । पश्चिममा नाटक शब्दका लागि ड्रामा (Drama) शब्द प्रयुक्त छ । 'अनुकरण गर्नु' भन्ने अर्थ भएको ग्रीसेली धातु Drama बाट उक्त शब्द बनेको हो । आजभोलि खासगरी अंग्रेजी साहित्यमा नाटकका प्ले (Play) शब्द प्रचलित छ । लोकप्रिय बनेको नाटकविधाले हरेक भाषामा आफ्नो छुट्टै स्थान बनाएको पाइन्छ ।

२.२ नाटकको परिभाषा

नाटक साहित्यको प्राचीन एवम् समृद्ध विधा हो । पूर्वमा भरत कालिदास, भवभूति, श्रीहर्ष आदि नाटककारहरू नाट्य सिर्जन

परम्परालाई उचाइमा पुऱ्याएपछि नै दुवैतर्फ नाट्यचिन्तन परम्पराको सुरुवात भएको हो । पूर्वीय साहित्यमा इतिहास प्रसिद्ध वा लोकप्रसिद्ध कथावस्तु भएको पञ्चसन्धिले युक्तः धीरोदात्त र विशिष्ट व्यक्ति नायक भएको : सुखदुःखको चित्रण गरिएको : वीर र श्रृङ्गारमध्ये कुनै एउटा रस प्रमुख भएकोः बढीमा दशअङ्क सम्म विस्तारित एवम् चार-पाँचजना मुख्य पात्र भएको अभिनेय काव्यलाई नाटक भनिएको छ । पाश्चात्य परम्परामा पनि नाटकसम्बन्धी यस्तै धारणा पाइन्छ । त्रासदीमा महत्तरको क्षति हुनुपर्छ ' ' नाटक कुनै गम्भीर स्वयंमा पूर्ण तथा सुनिश्चित आकारको कार्यको अनुकृति हो' भन्ने जस्ता अरस्तुका विचारहरु पूर्वीय नाट्यमान्यतासँग मिल्दा जुल्दा नै देखिन्छन् । पूर्वीय आचार्यहरुले 'काव्येषु नाटक रम्यम्' अर्थात् सम्पूर्ण काव्यमा नाटक सबैभन्दा राम्रो हुन्छ भन्दै भन्दै उच्च महत्व दिएजस्तै पाश्चात्य विद्वान्हरुले पनि नाटकलाई महत्वपूर्ण साहित्यिक विधाको रूपमा स्वीकार गरेका छन् । यसरी प्राचीन कालदेखि नै नाट्यचिन्तनहरु विकसित हुँदै गएका छन् र परवर्ती विद्वान्हरुले पनि नाटकलाई आ-आफ्नै परिभाषामा समेट्ने प्रयास जारी राखेका छन् । नाटक गद्यात्मक विधा भएकाले प्राचीन नाट्य मान्यताहरु वर्तमानमा सान्दर्भिक नदेखिन सक्छन् परवर्ती विद्वान्हरुका परिभाषा पनि अपूर्ण लाग्न सक्छन् तापनि विभिन्न परिभाषाहरुको अध्ययनबाट निष्कर्षमा भने अवश्य पुग्न सकिन्छ ।

पूर्वीय एवम् पाश्चात्य विद्वान्हरुका केही उल्लेखनीय परिभाषाहरुः

) तीनवटै लोकका भावको अनुकरण नै नाटक हो ।

- भरतमुनि

) विभिन्न अवस्थाहरुको अनुकरण नै नाटक हो ।

- धनञ्जय

) कुनै गम्भीर स्वयंमा पूर्ण एवम् सुनिश्चित आकारको कार्यको अनुकृति नाटक हो ।

-एरिस्टोटल

) नाटक मानव जीवनको अनुकरण र रीतिहरुको दर्पण हो ।

- सिसेरो

) नाटक प्रकृति प्रतिविम्बित हुने दर्पण हो ।

- भिक्टर ह्युगो

अन्त्यमा, उपर्युक्त विभिन्न परिभाषाहरुका आधारमा नाटकलाई यसरी परिभाषित गर्न सकिन्छ- 'संवाद वा कथोपनकथनका माध्यमबाट मानवजीवनका विभिन्न क्रियाकलापहरुको अनुकरण गरी अभिनय मूलक ढङ्गमा पाठक वा दर्शकका निम्ति प्रस्तुत गरिने मनोरञ्जनात्मक साहित्यिक विद्यालाई नाटक भनिन्छ ।

२.३ नाटकको उत्पत्ति

पूर्व र पश्चिम दुवैतर्फ नाटकको सुदीर्घ परम्परा रहेको छ । यसको उत्पत्ति तथा विकासका बारेमा पनि विभिन्न धारणाहरु

प्रचलनमा रहेका छन् । तीमध्ये दैवी उत्पत्ति सम्बन्धी धारणा र लौकिक उत्पत्ति सम्बन्धी धारणा बढी प्रचलनमा रहेका पाइन्छन् ।

दैवी उत्पत्तिसम्बन्धी धारणा पूर्व र पश्चिम दुवैतर्फ मान्य रहेको छ । यो धारणा पूर्वमा भरतमुनिबाट प्रचलनमा आएको हो । उनले आफ्नो 'नाट्यशास्त्र' नामक ग्रन्थमा नाटकको उत्पत्तिका सम्बन्धमा एउटा रमाइलो कथा लेखेका छन् । उनका अनुसार सभ्यताको विकाससँगसँगै चारवेदको निर्माण भएपछि पनि त्यसको अध्ययन र आस्वादान स्त्री जाति र शुद्रहरूको लागि वर्जित भएकाले नाना प्रकारका रोग, भोक शोक र सुर्ताले पीडित भएरहेका स्त्री र शुद्र जातिहरूको कारुणिक अवस्था देखेर तिनीहरूको कल्याण कसरी गर्न सकिन्छ, भन्ने ध्याउन्नमा लागि देवताहरू उपायको खोजीमा ब्रह्माजीसमक्ष गए । देवताहरूले स्त्री र शुद्रहरूको मनोविनोदका लागि पञ्चमदेवको सृष्टि गर्नुपर्ने राय ब्रह्माजीसमक्ष राखे । ब्रह्माजीले पनि देवताहरूको सल्लाहअनुसार ऋग्वेदबाट विषयवस्तु सामवेदबाट गीत, यजुर्वेदबाट अभिनय र अर्थवेदबाट रस निकाली पञ्चमवेदका रूपमा नाट्यवेदको रचना गरिदिए र भरतमुनिलाई त्यसको प्रदर्शन गराउने जिम्मा दिए । यसरी भरतमुनिले आफूलाई प्रथम नाट्यार्चाय र नाटकलाई देव निर्मित पञ्चमवेद सिद्ध गरेका छन् त्यसैगरी पश्चिममा (ग्रिसमा) सायन्तुलाको पर्वमा डायोनिसस देवतालाई खुशी पार्न धार्मिक उत्सवको आयोजन गरिन्थ्यो । ती उत्सवहरूमा गरिने कार्यक्रममा डायोनिसस र एड्रास्टस देवताहरूले भोग्नुपरेको आपद्-विपद्को कथा प्रस्तुत हुन्थ्यो । त्यस उत्सवमा नर्तकीहरूले बाख्रीको अनुहार भएको मुकुण्डो लगाई नृत्य गर्दथे । तिनीहरूले गाउने

गीतलाई त्रासदी भनिन्थ्यो । यिनै सन्दर्भहरूबाट ग्रिसमा दुःखान्त नाटकको प्रादुर्भाव भएको हो । त्यस्तै कमेडी अर्थात् प्रहसनात्मक नाटकको सुरुवात पनि देवताहरूलाई खुसी पार्न नर्तकीहरूले बाख्रीको अनुहार भएको मुकुण्डो लगाएर गर्ने धार्मिक नृत्यबाट भएको हो भन्ने मान्यता पाइन्छ ।

लौकिक उत्पत्तिसम्बन्धी धारणाका अनुसार अनुकरणलाई नाटकको उत्पत्तिको कारण मानिन्छ । यो मान्यता अपेक्षाकृत तर्कसङ्गत, सर्वमान्य र वैज्ञानिक पनि रहेको छ । लौकिक जीवनको उल्लासप्रियताको स्वाड वा प्रहसनबाट नाटकको उत्पत्ति भएको मान्ने यस धारणाका पक्षधरमध्ये कसैले कठपुतलीको खेललाई कसैले मृतक-वीरपूजालाई कसैले छायाचित्र त कसैले ऋतु परिवर्तनलाई नाटकको उत्पत्तिस्रोत मान्दछन् । जे-जसरी भएपनि नाटकको उत्पत्ति मानवसभ्यताको विकास सँगसँगै भएको हो र यो मान्छेको अनुकरणात्मक आदिम प्रवृत्तिबाट नै विकसित भएको हो ।

मानिस जंगली अवस्थामा रहेको बेला जंगली जनावरहरूसँग जम्का भेट हुँदा कहिले मर्ने, कहिले मार्ने र कहिले घाइते भई फर्की आउँदा आफ्नो समूहमा जंगलमा भएको घटना सुनाउने क्रममा अभिनेय विधि अपनाउँदा नाटकको उत्पत्ति भएको हुन सक्छ ।

२.४ नाटकका तत्वहरू

नाटकनिर्माणका लागि आवश्यक पर्ने उपकरणलाई नै नाटकका तत्व हुन् । पूर्वीय साहित्यमा वस्तु नेता र रस गरी तीन कुरालाई नाटकका प्रमुख तत्व मानेको पाइन्छ । पश्चिमी साहित्यमा

कथा, चरित्र, विचार, दृश्यविधा, पदावली र गीत आदि कुरालाई नाटकका तत्व मानेको पाइन्छ । नाटक विधामा आजसम्ममा नयाँ नयाँ पद्धतिहरूको विकास भइसकेको छ । नाटकका अनेकन रूपहरूलाई हेर्दा एउटा पूर्ण संरचनाको नाटकका निम्ति निम्नअनुसारका कुराहरूलाई नाटकका मुख्य तत्वका रूपमा अध्ययन गर्न सकिन्छ :

क. कथानक वा कथावस्तु : कुनै घटना, स्थिति, अवस्था वा प्रसङ्गहरूको योजनाबद्ध प्रस्तुतिकरणलाई कथानक वा कथावस्तु भनिन्छ । यो नाटकका लागि अनिवार्य तत्व मानिन्छ । यो नाटकको मेरु दण्ड नै हो । यसको अभावमा नाटकको कल्पना पनि गर्न सकिन्न । मानवजीवनसँग सम्बन्धित अनेकौँ घटनाका साथै इतिहास, पुरान आदिमध्ये कुनै एक घटना वा प्रसङ्गलाई कार्यकरण शृङ्खलाका साथ नाटकमा प्रस्तुत गरिन्छ । नाटकमा कथानक वा कथावस्तुलाई कौतूहलपूर्ण तरिकाले प्रस्तुत गरिनुपर्छ । कौतूहलको सिर्जनाले नाटक प्रभावकारी बन्ने गर्छ ।

ख. चरित्र चित्रण : चरित्रचित्रण नाटकको अर्को महत्वपूर्ण तत्व हो । नाटकमा सहभागीका रूपमा आउने व्यक्तिलाई चरित्र वा पात्र र तिनलाई देखाउने तरिकालाई चरित्रचित्रण भनिन्छ । वास्तवमा कथावस्तुमा प्रस्तुत गरिएको कार्य, विचार आदिलाई प्रतिपादन गर्ने माध्यम चरित्रचित्रण हो । नाटकमा देखाइने सम्पूर्ण कुराहरू चरित्रकै माध्यमबाट प्रस्तुत गरिन्छन् । पात्रको बाह्य क्रियाकलाप र आन्तरिक क्रियाकलापलाई पनि नाटकमा देखाइएको हुन्छ । पूर्वीय तथा

पश्चिमी विद्वानहरूले चरित्रका बारेमा व्यापक चर्चा गरेका छन् । वास्तवमा चरित्रलाई नाटकमा स्वाभाविक र वास्तविक रूपमा प्रस्तुत गर्नुपर्छ ।

ग. संवाद : संवाद नाटकको अति नै महत्वपूर्ण तत्व हो । पात्र वा चरित्रका बीच हुने कुराकानीलाई संवाद भनिन्छ । नाटकमा भन्न खोजिएका सम्पूर्ण कुराहरू संवादकै माध्यमबाट प्रस्तुत गरिन्छन् । नाटकमा विविध किसिमका संवादको प्रयोग गरिन्छ । तापनि छोटो, मीठो सरल संवादका साथै पात्रको बौद्धिक स्तरअनुसार प्रयोग गरिनु उपयुक्त मानिन्छ ।

घ. अभिनेयता : अभिनेता र अभिनेत्रीद्वारा उपयुक्त ढङ्गबाट हाउभाउसहित अङ्ग आदि परिचालन गर्दै कथावस्तुलाई गति दिने कुरा नै अभिनेयता हो । नाटकलाई अभिनेयतत्वले चिनाउने काम गर्छ । वस्तुतः अभिनेय गुण नै नाटकको वास्तविक पहिचान गर्ने आधार हो र अभिनेय गुण नै नाटकको आत्मा हो ।

ङ. भाषाशैली : नाटकको मूल कुरालाई प्रस्तुत गर्ने माध्यम भाषा हो । नाटकमा प्रस्तुत गरिएका कुरालाई विभिन्न तरिकाले प्रस्तुत गरिने तरिकालाई शैली भनिन्छ । नाटकमा सरल, स्वाभाविक किसिमका भाषा शैलीको प्रयोग गरिनु आवश्यक मानिन्छ सरल शैलीमा लेखिएको नाटक नै बढी मार्मिक र लोकप्रिय हुन्छ ।

च. देश, काल र परिस्थिति: नाटक दर्शकहरूका अगाडि रङ्गमञ्चमा प्रदर्शन गरिने भएकोले देशकालको निकै महत्व रहेको हुन्छ । जुन स्थान र समयको वर्णन वा चित्रण नाटकमा गरिएको हुन्छ । त्यसैअनुसार बोलीवचन र भेषभूषा हुनु आवश्यक हुन्छ । यसो भएका खण्डमा नाटकमा स्वाभाविकता झलकन्छ ।

छ. दृष्टिविन्दु : नाटकको उपस्थापनलाई दृष्टिविन्दु भनिन्छ । अर्को शब्दमा भन्दा नाटकको कथा कसको आख्यान हो र त्यसलाई भन्ने समाख्याता को हो भन्ने कुरा नै दृष्टिविन्दु हो । दृष्टिविन्दुले नाटकारको मूल अभिप्रेय र उसको पक्षलाई समेत बुझाउँछ । दृष्टिविन्दु प्रथम र तृतीय पुरुषका रूपमा आएको हुन्छ ।

ज. उद्देश्य: जुन कुरा प्रस्तुत गर्ने उद्देश्यले नाटक लेखिएको हुन्छ, त्यसलाई उद्देश्य भनिन्छ । नाटकमा धार्मिक तथा राजनीतिक सन्देश दिने, समाजको उत्थान गर्ने वा कुनै विचार प्रस्तुत गर्ने उद्देश्य राख्न सकिन्छ । वर्तमान समयका नाटकमा मानवीय समस्याहरूलाई पहिल्याउने र प्रकाश पार्ने उद्देश्य राखिएको हुन्छ ।

यी विविध तत्वहरूको उचित संयोजन नाटकमा गरिनुपर्दछ । यसो गरिएका खण्डमा नै नाटक उत्कृष्ट र प्रभावकारी बन्छ ।

२.५ नाटकको विकास

पूर्वमा नाटकको विकास वेदका कथा र उपकथाहरूमा भएको पाइन्छ । पूर्वको अतिसमृद्ध विधाका रूपमा नाटक रहेको छ । वेद उपनिषद्, आरण्यक ग्रन्थहरूका सम्वादत्मक अभिव्यक्तिबाट शुरु

भएको नाटकीय शैली ई. पू. २०० वर्ष अघि नै समृद्ध नाटक विधाका रूपमा स्थापित भइसकेको थियो । आचार्य भरतको “नाटय सूत्र” यसै विधाको उत्कृष्ट लक्षण ग्रन्थ पनि मानिन्छ । यिनै लक्षणग्रन्थका आधारमा पूर्वमा कालिदास, भावभूति श्रीहर्ष, आदि नाटककारले उत्कृष्ट नाटकहरू दिए । पूर्वमा संस्कृत भाषा प्रमुख र प्राकृत पाली आदि सहायक भाषामा नाटक लेखिन्थ्यो । प्राकृत र अपभ्रंश हुँदै संस्कृतकै प्रभावमा अन्य भाषाहरूमा नाटक लेखिए । पुराण कालदेखि नै नाटक लेख्ने र खेल्ने परम्परा रहेको पाइन्छ । पुरुखा-उर्वशी सम्वाद, यम-यमी संवाद, सोम-सूर्या संवाद, शुनः सेफ सम्वाद आदि नाटकीय ढाँचाका छन् ।

ईसा पूर्व पाँचौतिर नै भासद्वारा रचित १३ वटा नाटकहरू प्राप्त छन् । कालिदासका तीन नाटक, शिल्प सौन्दर्य, रस परिपाक शृङ्गारको उत्कृष्टता तिनै दृष्टिले उपल्ला कोटिका छन् । यी संस्कृत नाटय साहित्यका उपल्ला कोटिका विशिष्ट प्रतिभा हुन् ।

नाट्याचार्य भरत पछि धनञ्जय, नाट्य दर्पणका रामचन्द्र-गुणचन्द्र आचार्य, विश्वानाथ, जगन्नाथ आदिले नाटकको सूक्ष्मा तिसूक्ष्म विश्लेषण र वर्गीकरण गरेका छन् । यसरी नाटक समृद्ध ढंगले अघिबढेको छ । पाश्चात्य नाटक साहित्यको विकास ग्रीसमा भयो । ग्रीसेलीहरू धार्मिक थिए । त्यसैले आफ्ना आराध्य देव “डायोनिसस” लाई खुसी पार्न देवालयमा एकत्रित भई नाचगान गर्थे । वासन्ति महोत्सवमा सबै समाज मिलेर वर्षभरि भोगेका दुःख-सुख गाउँथे एवं बाखाको मुखुण्डो लाएर प्रजनन विषयक अश्लील गीत र अभिनय गरी हँसाउथे पनि । यसरी नै नाटकको विकास

विकास भयो । दुःखान्त र सुखान्त दुवैको अभिनय भए पनि दुःखान्तकै प्रधानता रहेको पाइन्छ । पाश्चात्य नाटकहरूमा 'एरिमन थोस्पिस, प्रटिनस आदि भए पनि यिनका ग्रन्थ पूर्ण छैनन् । खण्डित छन् । ईपूर्व चौथो शताब्दीका 'एस्कलस' बाट विधिवत् नाटक प्रारम्भ भएको मानिन्छ । यिनका सातवटा दुःखान्त नाटक प्राप्त छन् । "सोफोक्लिज" र युरी पाइडिज" ग्रीसेली महान दुःखान्त नाटककार हुन् । दुःखान्त नाटक मानव मनको विरेचनका लागि महत्वपूर्ण मानियो र यो नै पाश्चात्य नाटकको सभ्यता बन्यो ।

एरिष्टोटलले नाटकलाई मानवीय गौरवपूर्ण कार्यको अनुकरण मानेका छन् ।

२.६ नाटकको भेद

संस्कृत साहित्यमा नाटकलाई रूपकको एउटा भेदका रूपमा मानिन्छ । एउटा व्यक्तिको रूप र व्यक्तित्व अर्को व्यक्तिमा आरोप गर्नु नै रूपक हो । नाटक सामाजिक वस्तु हो । समाजका विविध पक्षको प्रस्तुति नाटकबाट हुन्छ ।

नाटकलाई पूर्वमा दुई वर्गमा विभाजन गरिएको छ । रूपक र उपरूपकका रूपमा

नाटकको मूलरूप नै रूपक हो । पूर्वका नाट्य चिन्तकहरूले नाटकका दश प्रकार बताएका छन् । ती हुनः नाटक, प्रकरण, भाण, प्रहसन, डिम, ब्यायोग, समबकार, बीथी, अङ्क र इहामृग ।

पूर्वी र पाश्चात्य नाटकलाई प्रमुख दुई वर्गमा विभाज गरिएको छ ।

क. सुखान्त्य नाटक (कमेडी) कामदी

ख. दुःखान्त्य नाटक (ट्रेजेडी) त्रासदी

क. सुखान्त्य नाटक

पूर्वमा नाटकलाई रूपकको भेद मानिएको छ । 'नट्' धातुमा 'ण्वुल' प्रत्यय लागेर नाटक शब्द बन्दछ । यो दृश्य काव्य हो । आचार्य भट्टले : "तीनवटै लोकका भावको अनुकरण नै नाटक हो" भनेका छन् ।

धनञ्जयले :- अवस्थाविशेषको अनुकरण नै नाटक हो ।

आचार्य विश्वनाथ :- इतिहास प्रसिद्ध कथावस्तु ऐश्वर्य सुःख-दुःख आदि घटना भएको शृङ्गार र वीर मध्ये एक मुख्य रस भएको अन्यरस सहायक भएको नाटक सुखान्त हुन्छ । सुखान्तको लक्ष्य यथार्थ जीवनको अपेक्षा हीनतर पक्षको चित्रण गर्नु हो । सुखान्त नाटकमा तल्लो वर्गको चित्र प्रस्तुत हुन्छ ।

सुखान्तमा भ्रमपूर्ण आशय व्यङ्ग्यपूर्ण चरित्र चित्रण, निरर्थक कुराकानी अवगुण, उपहास आदि विषयलाई आधार मानी रचना गरिन्छ । मानवीय जीवनका विकृति र विंसगतिलाई सुखान्तयमा चित्रण गरिएको हुन्छ ।

ख. दुःखान्त्य नाटक:- वर्षभरिका सुख-दुःखका भोगाइ वर्णन गर्ने प्रक्रियाबाट शुरुवाट भएको दुःखान्त्य नाटक पाश्चात्य नाट्य साहित्यको मुटु हो ।

दुखान्त नाटकलाई निश्चित आयाम भएको गौरवपूर्ण कार्यको अनुकरण भनिएको छ । एरिष्टोटलले ६ वटा तत्व मुख्य मानेका छन्

:- कथानक, पात्र/चरित्र, विचार पदरचना, दृश्यविधान र गीत । यो दन्त्यकथा मूलक हुनुपर्दछ ।

यसको उद्देश्य :- करुणा र त्रासजन्य भाव उत्पन्न गर्नु हुन्छ । जसबाट विरेचन भै रस परिपाक हुन्छ ।

प्रमुख पात्र नायकको चरित्रमा भरपर्छ । असल पात्रको सानो गल्लिले पछि ठूलो रूप लिंदा नाटकको दुःखद अन्त्य हुन्छ र दर्शक वा पाठकमा कारुणिक भाव उत्पन्न हुन्छ । यही नै विरेचन सिद्धान्त हो । दुःखान्त्य नाटकको सफलता पनि यही हो ।

२.७ निष्कर्ष

पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्यमा नाटकको समृद्ध परम्परा रहेको छ । नाटक जति विशुद्ध र व्यापक चर्चा अन्य विधामा पाईदैन । त्यसैले यस नाटकीय विधाको विश्लेषण गर्ने क्रममा यस परिच्छेदमा नाट्य सिद्धान्तको पूर्वीय र पाश्चात्य आधारमा पूर्ववर्ति अर्थ र यसको परिभाषा सहित स्वरूप पनि निर्धारण गर्ने प्रयास यसमा छ भने नाटकको उत्पत्ति सम्बन्धी पूर्वीय वेद, उपनिषद आदिबाट लिइएका आधार र पाश्चात्य ग्रीसेली परम्पराको आजन्त्यको चर्चा मात्र छैन त्यहीबाट शुरुवात भएको दुःखान्त नाट्य परम्परा र विकासको चर्चा पनि रहेको छ ।

यसमा नाटकका प्रमुख तत्वका वारेमा पूर्वीय र पाश्चात्य दुवै सिद्धान्तको चर्चा नीतिविस्ता र वर्णित छ । नाटकको विकास ऐतिहासिक आधारमा ईसा पूर्वको ५०० वर्ष देखि यता ईसाको ५०० वर्षसम्म र त्यसपछि प्राकृतिक र अपभ्रंश भाषाहरुमा स्त्री शुद्र आदिका लागि भनिए पनि सबैको हितका लागि नाटकका रचना भएको चर्चा गरिएको छ ।

पूर्वीय र पाश्चात्य मूल्यका आधारमा विषयवस्तुका भेदले नाटकका प्रकारको वर्णन गर्ने जमर्को पनि यस परिच्छेदमा देख्न पाइने छ ।

तेस्रो परिच्छेद

गोपालप्रसाद रिमालको परिचय

३.१ बाल्यकाल र शिक्षा

पिता उमाकान्त र माता आदित्य कुमारी रिमालको कोखबाट वि. सं. १९७५ साल जेठ १८ गते कृष्ण पक्षको सप्तमी तिथिका दिन काठमाडौँ लगनटोलमा गोपालप्रसाद रिमालको जन्म भएको थियो । मध्यमवर्गीय ब्राह्मण परिवारमा जन्मेका रिमाल जागिरे पिताको जेठो सन्तान भएकोले बाल्यकाल स्वतन्त्र र सुखद देखिन्छ । चञ्चल तर कुशाग्रबुद्धि भएका रिमालको विद्यालय स्तरको अध्ययन दरबार हाइस्कूलमा सम्पन्न भएको पाइन्छ । वि.स. १९९३ सालको एस.एल.सी. परीक्षामा बोर्डमा प्रथम भएका रिमालले कलेजस्तरको अध्ययन त्रि-चन्द्र कलेजमा आइ.ए. सम्म मात्र गरेको देखिन्छ ।

विलक्षण प्रतिभाका धनी रिमाल मृदुभाषी र थोरै बोल्ने गर्दथे भने बौद्धिक क्रियाकलाप र पढाइमा सधैं प्रथम हुन्थे । बौद्धिक तर्क वितर्कमा रिमाललाई जित्न कसैले नचिताए हुन्थ्यो । जसको प्रमाण दरबार हाइस्कूलले आयोजना गरेको वादविवाद प्रतियोगितामा सर्वाधिक तार्किक बहस गरेका कारण प्रथम भई स्वर्णपदक हात पार्न सफल भएबाट पुष्टि मिल्दछ । रिमालको रुचि खेलकुदमा पनि रहेको देखिन्छ । अन्यन्त सुन्दर लेखन शैलीका धनी रिमालको

आफ्नो उत्तरपुस्तिका जाँचकीलाईलाई समेत चकित तुल्याएर आफूलाई खोजीको विषय बनाएको पाइन्छ ।

एस. एल.सी. बोर्डमा प्रथम भएर रु १५ छात्रवृत्ति प्राप्त गरेका रिमालले आई.ए. दोस्रो वर्षमा पुगेपछि बीचैमा अकस्मात् कलेज छोडेको पाइन्छ । जसको कारण धेरै कुरा अनुमान गरिए पनि मुख्यतः आर्थिक अवस्था नै मानिएको छ ।

३.२ दाम्पत्य जीवन पारिवारिक स्थिति र आजीविका

३.२.१ दाम्पत्य जीवन

गोपालप्रसाद प्रथम विवाह पन्ध्र वर्षको उमेरमा वि.स.१९९० मा नुवाकोट थानसिंहका भण्डारी ब्राह्मकी छोरी मोहन कुमारीसँग भयो । कलिलो उमेरमै विवाह भएको कारणले दाम्पत्य जीवनको महत्व थाहा नहुँदा-नहुँदै वि.स.१९९५ मा क्षयरोगले सताइएकी मोहनकुमारीको निमोनियाले समातेपछि मृत्यु भयो । मोहनकुमारीको मृत्युको समयमा रिमाल भने लप्टनको जागिको सिलसिलामा बर्दियामा खटिएका थिए।

प्रथम पत्नीको मृत्युको चार वर्षपछि पुन वि.स.२००१ फागुनमा आफ्नै साली निर्मला कुमारीसँग दोस्रो विवाह भयो । दोस्रो विवाहपश्चात् पनि सुखमय जीवनको प्रारम्भ हुनु अगावै रिमालमा देशप्रेमको मोह बढ्न थाल्यो र जसको कारण पारिवारिक कर्तव्य र जिम्मेवारीबाट टाढिन् पुग्छन् र पारिवारिक जीवन पनि सुखमय बन्न सक्दैन ।

३.२.२ पारिवारिक स्थिति

मध्यमवर्गीय ब्राह्मण परिवारमा जन्मेका रिमालको आयस्रोत भनेको श्री ५ को सरकारबाट आजीवन प्राप्त मासिक रु चारसय मात्र देखिन्छ । (उपाध्याय २०३१)

सम्पत्तिको नाममा एउटा सगोलको घरबाहेक पिताको जागिर मात्र थियो तर पिताको मृत्युपछि त्यो पनि गुमेको कारण आर्थिक स्थिति भन्नु कमजोर देखिन्छ । केही पुरस्कार, व्यक्ति र संस्थाहरुबाट आर्थिक सङ्कलनको भरमा सन्तानको लालनपालन गरेको कुरा श्रीमती कुमारीले स्पष्ट्याएको छ ।

३.२.३ आजीविका

वि.सं. १९९५ सालमा पढाइ छोडेपछि रिमाल जागिरको सिलसिलामा सर्वप्रथम जुद्धोदय पब्लिक हाइस्कूलमा प्रशिक्षक बन्न पुगे । राणाहरुले क्रान्तिकारी रिमाललाई आफ्नो वशमा पार्ने प्रयासस्वरूप वि.सं. १९९७ मा लप्टनको जागिर दिएर बर्दियामा पुऱ्याए पछि र त्यहाँ उनी हाकिम बन्न पनि सफल हुन्छन् । प्रथम पत्नीको मृत्यु र वि.सं. १९९७ सालमा भएको सहिद पर्वले उनलाई अत्याचारी र कूर राणाशासनको अङ्ग बनेर प्रशासनिक कार्य गर्न उनलाई आफ्नो स्वविवेकले अस्वीकारेको कारण राजिनामा दिएर जागिरबाट टाढिन्छन् । अनायासै गायब भएका रिमाललाई उमाकान्तले कलकताबाट फर्काएर ल्याउँछन् र रिमाललाई कुनै कारबाही नगरी २००१ सालमा भाषानुवाद परिषद्मा जागिरमा लगाउँछन् तर उनी टिक्न सक्दैनन् । फलस्वरूप वि.सं. २००२ मा

भाषानुवाद परिषद्बाट मुक्त गरिन्छन् । यसबाट उनको जागिरे जीवन पनि खासै उपलब्धिमूलक देखिँदैन ।

३.३ ब्यक्तित्व

प्रतिभाशाली व्यक्ति गोपालप्रसाद रिमाल बहुमुखी प्रतिभाशाली व्यक्तित्व हुन् । उनले नेपाली साहित्य र राजनैतिक दुवै क्षेत्रमा योगदान दिएका छन् । उनको साहित्यिक तथा राजनैतिक व्यक्तित्वलाई क्रमशः निम्न अनुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

३.३.१ साहित्यिक व्यक्तित्व

समाज परिवर्तनका क्रान्तिकारी विचारहरु साहित्यको माध्यमबाट व्यक्त गर्ने गोपालप्रसाद रिमालले नाटक र कविता विधामा कलम चलाएको पाइन्छ । कविता विधामा कलम चलाएको पाइन्छ । कविता र नाटकका आधारमा रिमालको साहित्यिक व्यक्तित्वलाई क्रमशः चर्चा गर्न सकिन्छ।

३.३.२. नाटककार व्यक्तित्व

नेपाली नाट्य परम्परामा गोपालप्रसाद रिमालले यथार्थवादी नाट्यशैलीको सूत्रपात गरी समस्या मूलक नाटकाको शुभारम्भ गरे । नेपाली नाट्यसाहित्यमा पहिलोपटक मध्यमवर्गीय परिवार र त्यसको समस्या मर्म र चित्रण गरी सामान्य भाषा र स्वाभाविक संवादको प्रयोग गरी रिमालको आगमन एउटा विद्रोह र क्रान्तिको सूत्रपात हो ।

पाश्चात्य साहित्यमा १९ औं शताब्दीका नर्वेली नाटककार इब्सेनले यथार्थवादी नाट्यधारको प्रवर्तक गरी विश्वसाहित्यमा नौलो यात्रा गरेका थिए । जसले नाटकको विषयवस्तु लगायत अङ्क दृश्यमा पनि नयाँपन ल्याउन सहयोग पुऱ्याएको थियो । पूर्ववर्ती नाटकमा धेरै अङ्क र लामा दृश्यको प्रयोग गरिएको प्रतिप्रेक्ष्यमा इब्सेनले केवल तीन अङ्क र छोटो-छोटो दृश्यमा सीमित गरी जीवन्त संवादको माध्यमबाट लोकप्रियता प्राप्त गरेक थिए । यही इब्सेनी परम्पराबाट प्रभाव ग्रहन गरी रिमालले नेपाली नाट्य जगतमा नौलो आयाम थपे । रिमालको मसान नाटक (२००३) यथार्थवादी नाट्यजगतको उत्कृष्ट नमूना हो । यसका अतिरिक्त यो प्रेम (२०१५) र माया एकाङ्की उनका अन्य प्रकाशित नाट्य कृति हुन् । रिमालले आफ्ना नाटकका मूल विषय गत केन्द्रविन्दुमा नारी समस्यालाई केन्द्रित गरेका छन् । नारीलाई पुरुष्को दासताका विरुद्ध विद्रोह गर्न लगाई पति परमेश्वर मानेर पुरुषहरुको वासनाको लागि खेलौना बन्नुपर्ने नियतलाई तोडेका छन् । सर्वप्रथम नाटकमा नारी विद्रोहको स्वर प्रस्तुत गरी वस्तु पात्र र प्रस्तुतीकरण शैलीका आधारमा बुद्धिवादको तीक्ष्ण स्वर नेपाली नाटकमा प्रतिध्वनित गरेका छन् । रिमालका नाटक परम्परावादी सुखान्त र दुःखान्तभन्दा भिन्न छन् । अन्त्यका दृष्टिले रिमालका नाटकहरु मिश्रित नै छन् । विद्रोहमा सङ्घर्षको केलाएको पाइन्छ । मृत्युमा विषाद छ । पूर्ववर्ती नाटककार सम तथा तिवारीको नाट्यपरम्परामा पाइने , गीत, श्लोक , पद्यगत, स्वगत-कथन आदिको पूर्णत वाहिष्कार गरी गद्य नाटकको

आविष्कार गरेका छन् । समको उच्च वौर्दिक गद्य अनुप्रसहीन पद्यको र तिवारीको जस्तो अति सरल गद्यको प्रयोगका बीचमा रहेर रिमालले आफ्ना नाटकमा परिष्कृत र सन्तुलित गद्यको प्रयोग गरेका छन् । मसान मार्मिक र कलात्मक गद्यको उत्कृष्ट नमुना भएको नाटक हो भने “यो प्रेम” तार्किक र विश्लेषणात्मक कोमल गद्यको प्रयोग भएको नाटक हो । रिमालको नाटकमा इब्सेनको जस्तै सहज गतिले घटनाको विकास भएको पाइन्छ । जीवनमा गरिएको एउटा भुलले अर्को विकराल दुर्घटना निम्त्याउँछ । जसले नयीकाको जिवन बरबाद बनाएर सम्बन्ध विच्छेदसम्मको स्थितिमा आइपुग्छ ।

यथार्थवादी रिमालका दुबै नाटकका विषयवस्तुका भावभूमि वैवाहिक समस्या नै भए पनि मसान विकृत प्रेमले पिसिएको बाँधी नारीको मनोव्यथा र आक्रोशको राँको बोकेको सौताको आपसी द्वन्द्व र लुछाचुँडी तथा कामपिपासु लोग्नेको असन्तुष्ट र असफल वैवाहिक जीवनले गाँसिएको मसान तुल्याएको नाटक हो भने यो प्रेम ! नाटक विवाहपूर्वको असफल प्रेम र सस्तो प्रेमको भावुकतामा भूमिरहेको यथार्थवादी सामाजिक नाटक हो । आफ्ना नाटकमा रिमाल नारी स्वतन्त्रता, समानता तथा चेतनाका सचेतकका रूपमा प्रस्तुत भएका छन् । अबला र विवश नारीको मासुका लाम्टा लुछन पल्केका यौन पिपासु पुरुषवर्गलाई मसानरूपी घरमा एकलै छोडेर स्वतन्त्र जीवनयापन गर्न साहस गर्ने नारीलाई आफ्ना नाटकमा स्थान दिएका छन् र कामुक पुरुषहरुलाई घरको ढोका नै बन्द घरभित्र प्रवेश गर्न नदिने गंगा र शशीजस्ता जागृत

नारीले यो प्रेम ! नाटकमा जीवन्त पाठ खेलेका छन् । रिमालले पुरुषबाट गरिने अन्याय अत्याचार, अपमान शोषणमा विरोधका नारी पात्रले मर्यादित र अनुशासित रहेरै पनि बोल्न थालेको परिप्रेक्ष्यमा गोपालप्रसाद रिमालले मसान लेखी युवती जस्ता विद्रोही नारी पात्र सृजना गरेर नारीवादी क्रान्तिकारी दृष्टिकोण अघि सारेको देखिन्छ । यसका निमित्त उनी इब्सेन र महोक्षी वर्माबाट प्रेरित रहेको कुरा उहिलेदेखि नै नाट्यअध्येत्ताहरूमा विदित नै छ (उपाध्याय: २०३२)

यसरी रिमाल नेपाली नाट्य जगत्मा यथार्थवादी प्रवृत्ति लिएर प्रवेश गरी एक सफल नाटककार बन्न सफल भएका छन् । थोरै कृति लेखेर पनि अत्यन्त सफल प्रतिभा बन्न सक्षम रिमालको योगदान नेपाली साहित्यले कदापि भुल्न नसक्ने देखिन्छ ।

३.३.३ कवि व्यक्तित्व

साहित्यकार गोपालप्रसाद रिमालको साहित्यिक व्यक्तित्वमा नाटककार र कति व्यक्ति उत्तिकै सशक्त देखापर्छ । कविता यात्रामा रिमालले गद्य कविताको श्री गणेश वि.सं. १९९२ मा 'प्रति' कविता मार्फत गरे रिमाल समग्र नेपाली कविता यात्रामा गद्य कवितालाई भित्रयाएर सर्वाधिक चर्चित समेत बन्न सफल भएका छन् ' अमाको सपना ' कविता मार्फत गद्य – कविताका सफल स्रष्टामा देखि सफल रिमालको उक्त कविता नेपाली साहित्यको पख्यात मध्येको एक मानिन्छन् । वि.सं. १९९३ मा ' प्रति' लेखेर गद्य कविता यात्रामा लागेका रिमालका २९ वटा कविताहरू आमाको

सपना शीर्षकका कविता सङ्ग्रहित छन्। जसमध्येको उत्कृष्ट कविता 'आमाको' सपनालाई लिइएको छ। यसमा सङ्ग्रहित कविताहरूमध्ये 'प्रति' र 'जुन जयन्तत' कवि हृदयमा 'मृत्यु' 'प्रश्न' आँसु दुईगीत' 'आमाको सपना' 'तिमी र म' 'यो के, नारी भेट' 'दन्त्यकथा' 'सपनामा' जंगी निशान हाम्रो' 'म भन्न सकिन्न' 'परिवर्तन' 'तिमी को? गुनासो', मेरो प्रेमको कथा' 'देश' ..... प्रति 'शहिदहरुसित' 'फूल पात' र पतकर 'गरेर २४ वटा कविताको प्रकाशन मिति स्पष्ट पाइन्छ भने बाँकी पाँच कविताहरू 'फूल र क्षण' 'आमाको वेदना' 'सान्त्वना' गोपालप्रसाद रिमालले बोलेको खास कुरा एक जुगमा एकदिन एकचोटी आउँछ' भने प्रकाशन काल स्पष्ट नभएको कारण यसको खोजी हुन बाँकी नै देखिन्छ। वि.सं. १९९० देखि लेखिएका रिमालका १०-११ कविता वि.सं. १९९० सालदेखि १९९६ को बीचमा छापिएका छन् भने १९९७-९८ का कविता पाइएका छैनन्। वि.सं. १९९९ मा पुनः कविता छापिन सुरु गर्छन् र ४-५ वटा छापिदा नछापिँदै उनको प्रख्यात कविता 'आमाको सपना' २००० साल कार्तिकमा प्रकाशित हुन्छ। २००० देखि २००४ सालको बीच अवधिमा उनका अधिकांश उत्तम कविताको रचना भएको प्रेमद्वारा क्रान्ति कथा बनाउने प्रतीकवादी छन् तापनि प्रवृत्तिका दृष्टिले रोमान्टिक परिपाक छैन भन्न सकिन्न। २००४ साल पछिका र २००७ सालको परिवर्तन पूर्वका कवितामा रिमाल सिधै क्रान्तिमा संलग्न हुन सकेको अनुभव हुन्छ। (रिमाल: एक व्यक्ति अनेक दृष्टि)

रिमालको कवित्व प्रस्फुटनको स्वर्णकल २००० देखि २००४ सालको अवधि मानिन्छ । यस अवधिमा रिमालका भाषमा सङ्गणीतात्मक शिल्पमा र भावमा पाइने निर्मलताका साथै तीक्ष्ण प्रतीकात्मक सामर्थ्य अन्य चरणमा कहिल्यै प्राप्त हुन सकेन् । रिमालको नाटकीय व्यक्तित्व पनि यसै चरणमा भएको देखिन्छ । यस अवधिलाई चरणगत रूपमा हेर्ने हो भने कवित्व प्रस्फुटनको दोस्रो चरण मानिन्छ भने २००६-२०१८ सालसम्मको अवधि तेस्रो चरण मानिएको छ । रिमालको क्रान्ति चेतनाको सीधा र तीखो प्रतिपादनका साथै व्यङ्ग्य विशृङ्खलता, क्रान्तिको गर्भाधानसम्मको नौलो मोड भएको १२-१३ वर्षको अवधि वस्तुतः मानसिक अस्वस्थाताको कारणले कवित्व उर्वरभन्दा हास कालको प्रतिनिधि समय हो ।

रिमाल क्रान्तिकारी व्यक्ति भएका कारण पनि सृजना भन्दा राजनीतितिर तानिन्छन् जसले गर्दा कवि व्यक्तित्व राजनैतिक व्यक्तित्वको परिपूरक हुनु नेपाली कविता इतिहासकै एउटा नवीन प्रवृत्ति हो । राजनैतिक व्यक्तित्व सफल हुनु पाएको भए सायद नेपाली कविता यात्राको लागि पनि एउटा ठूलो प्रेरणाको स्रोत थपिने थियो । प्रजातन्त्रोत्तर कालका रिमाल स्वयम् अवस्वस्थाको शिकार हुन पुगे त्यसकारण युद्ध भन्न सकिन्छ कि नेपाली साहित्यका एक शसक्त व्यक्तिको सृजनाको अन्त वि.सं. २०१७-१८ सालतिर नै भएको हो र बाँकी जीवन रिमालको पीडादायक क्षण मात्र हो ।

३.३.४ राजनैतिक व्यक्तित्व र सङ्घसंस्थामा संलग्न व्यक्तित्व

३.३.४.१ राजनैतिक व्यक्तित्व

विद्रोही स्वभावका रिमाललाई भाषानुवाद परिषद् शारदा पत्रिका तथा दर्षण पत्रिका आदि कुनै पनि स्थानमा तथा दर्षण पत्रिका आदि कुनै पनि स्थानमा निरन्तर जिम्मेवारी दिइँदैन । जसको कारण वनजवानहरुलाई साथमा गएर भजनका माध्यमबाट क्रान्तिकारी चेतना विस्तार गर्न प्रयत्नशील रहेको पाइन्छ । यसै समयमा उनले नै भाइ-भाइ बीचमा अभिवादको क्रममा जयनेपाल शब्दको प्रथम प्रयोग गरेका थिए । वि.सं. २००३ सालको अन्त्यतिर रिमाललाई राणाशासनले पक्राउ गरेको थियो । त्यसपछि रिमाल सक्रिय रूपले राजनीतिमा संलग्न भए र २००५ सालमा आफ्नै नेतृत्वमा नेपाल प्रज्ञा पञ्चाय नामक राजनीतिक सङ्गठन खोली भारतमा रहेका नेपाली काङ्ग्रेसको नीतिभन्दा केही पृथक देखिन्छ । विदेशमा रहेर सशक्त आन्दोलन गर्नुभन्दा स्वदेश भित्रैबाट शान्तिपूर्ण प्रदर्शन र सत्याग्रह गरेर सत्ता परिवर्तन गर्न सकिन्छ भन्ने मान्यताका कारण उनी राजनीतिक अभियानमा जुट्दछन् । त्यसवेला पाँचसय भन्दा बढी जनताले सत्याग्रहमा भाग लिएको बखत उनी पक्राउ पर्छन् र सरकारले उनको पार्टी माथि प्रतिबन्ध पनि लगाउँछ । रिमाल भूमिगत रूपमा भारत पुग्छन् र बनारसमा रहँदा काङ्ग्रेसका दुई गुटलाई स्वीकृत गर्न प्रयास गरे पनि लक्ष्यमा भने पुग्दैनन् । उनी २००६ सालमा सम्पन्न नेपाली काङ्ग्रेसका कलकत्ता अधिवेशनमा भाग लिई सशस्त्र क्रान्ति प्रस्तावको विरोध गर्छन् । त्यस समयमा मोहन शमशेरलाई पत्रलेखी सचेत गराई नेपाल फर्कने क्रममा काठमाडौँमा पक्राउ पर्छन् र २००७ सालको

क्रान्ति सफल भएपछि मुक्त हुन्छन् । जेलमा पाएको कठोर शारीरिक र मानसिक यातनले गर्दा जेलमुक्त भए पनि विक्षिप्त बनेर हातमा नाङ्गो खुकुरी लिएर क्रान्तिको आह्वान गर्दै सडकमा दौड्न थाल्छन् । प्रजातन्त्रको उदय भएपछि कांग्रेस तथा सरकारले कुनै ठोस कार्य गरी उनको भावनाको कदर गर्न नसकेको कारण उनको दैनिक व्यवहारमा अझ असहज परिस्थिति सृजना हुन थाल्यो । कुनै पनि विक्षिप्त व्यक्तिलाई उसको शरीरको कुनै पनि अङ्ग शल्यक्रिया गरेर फालिदियो भने ऊ चेतनाशून्य हुन्छ भने मान्यतालाई आधार मानेर २०११ सालमा राँची लगेर उपचारको नाममा एउटा खुट्टाको घुडादेखि तलको भाग काटेर अपाङ्ग बनाइन्छ । जसको कारण उनी चिन्तनका दृष्टिले शून्य देखिन्छन् । यसरी एउटा देशको लागि शसक्त क्रान्तिमा होमिएको व्यक्तिको जीवन अत्यन्त , दुःखद हुन पुग्छ । शारीरिक रूपमा जीवित रहे पनि चिन्तनशून्य भएको कारण उनको जीवन मृत्यु सरह देखिन्छ । यसरी उनको राजनीतिक सक्रियता पनि असफल भएर नै समाप्त भएको पाइन्छ ।

३.३.४.२ सङ्घसंस्थामा संलग्न व्यक्तित्व

नेपाली साहित्यमा गद्यमै पहिलो कविताको थालनी गर्ने कवि रिमाल तथा यथार्थवादी र समस्या नाटकको थालनीकर्ता नाटककार रिमालले विभिन्न सङ्घ संस्थामा आबद्ध रहेर कार्य गरेको पाइन्छ । हुनत उनको संस्था संलग्नता पनि साहित्यको विस्तारमा नै सम्बन्धित देखिएको छ । यस क्रममा वि.सं. १९९७ सालमा भएको

सहीद पर्वपश्चात पलायन भएर भारत पुगेका रिमाल वि.सं. १९९९ मा पुनः काठमाडौं फर्की आफ्ना गुरु बालकृष्ण समको अध्यक्षतमा 'गौरी' नाट्य समुदायको स्थापना गरी आफूले प्रबन्धकको जिम्मेवारी लिए । यस संस्थाको माध्यमबाट उनले नाटक र रङ्गमञ्चसँग गहिरो सम्बन्ध गाँसेको देखिन्छ । उनले कतिपय नाटकमा आफैं नायक भएर पनि अभिनय गरेको पाइन्छ । वि.सं. २००२ सालमा भाषानुवाद परिषदबाट हटाएर पछि रिमाल शारदा पत्रिकाको सम्पादन गर्न पुग्छन् । तर देशको सुन्दर सपना बोकेका उनका कवितामा राणा शासकको विरोधमा क्रान्तिकारी भाव मुखरित हुन थालेपछि उनलाई शारदाको सम्पादन कार्यबाट पनि हटाइन्छ ।

शारदाको सम्पादनबाट मुक्त गरिएपछि रिमालले दर्पणका दुई अङ्क सम्पादन गरेको देखिन्छ । वि.सं. २०१७ साल जेष्ठ र असारमा यिनको प्रकाशन भएको पाइन्छ । वि.सं. २०११ सालमा राँचीमा दोस्रो पटकको उपचारपश्चात शारीरिक अवस्था विग्रेकाले कुनै पनि कार्यमा संलग्न हुन नसकी उनको बाँकी जीवन निसारतामा गुजार्न बाध्य हुनु परेको पाइन्छ ।

३.४ निष्कर्ष

साहित्यकार गोपालप्रसाद रिमालको अतीतलाई हेर्दा उनको जीवनचक्र विभिन्न परिवेशबाट अगाडि बढेको देखिन्छ । विलक्षण प्रतिभा भएका रिमाल बौद्धिक व्यक्तित्वका रूपमा देखिन्छन् । भने दाम्पत्य जीवन साह्रै देखिदैन् । मध्यमवर्गीय परिवारमा जन्मेका

रिमाल आर्थिक रूपमा व्यक्ति सबल देखिदैनन् । जीवन निर्वाह गर्ने क्रममा कहिल्यै विद्यालयका प्रशिक्षक बन्ने भने कहिल्यै लप्टन बन्ने । यस क्रममा १९९७ मा घटेको शहीद काण्डले उनी क्षुब्ध बन्न पुगे । नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा भने १९ औं शताब्तीका नर्वेली नाटकका इब्सेनको यर्थावादी नाट्यधाराबाट प्रभावित भई नेपाली नाट्यक्षेत्रमा **मसान** (२००३) र **यो प्रेम** (२०१५) र 'माया एकाङ्की लेखी' यर्थाथवादी नाट्यधारको प्रवर्तन गरी नाटकमा नारी विद्रोहको स्वर प्रस्तुत गरी वस्तुपात्र र शैलीमा समेत नायाँ आयाम थान्ने काम गरेका छन् । कविताका क्षेत्रमा थोरै लेखेर बढी चर्चित हुन पुगेका रिमाल नेपाली कविता यात्रामा गद्यय कविताको श्री गणेश गर्ने आधुनिक गद्यय कवि हुन् । वि.सं. १९९२ मा 'प्रति' कविता लेखेर कविता यात्रामा लागेका रिमालका जम्मा २९ वटा कविताहरु 'आमाको सपना' कविता संग्रहमा संकलित छन् । भन्ने उनको राजनीतिमा पनि सक्रियता रहेको देखिन्छ । वि.सं. २००५ मा आफ्नै नेतृत्वमा 'नेपाल प्रज्ञा पंचायत' नामक राजनैतिक संगठन खोली भारतमा रहेका नेपाली कांग्रेसका नेतासँग गुप्त सर्म्पक स्थापित गरेको देखिन्छ । पछि गएर २००७ सालको क्रान्तिमा कठोर जेलयातनाले गर्दा शारीरिक र मानसिक रूपमा विक्षिप्त बन्न पुग्दछन् । भन्ने २०११ सालमा राँची लगेर उपचारको नाममा एउटा खुट्टाको घुँडादेखि तल्लो भाग काटेर अपाङ्ग बनाइन्छ । जसले गर्दा उनी शून्य चिन्तन लिएर बाँच्न विवश हुन्छन् र अन्त्यमा मृत्युवरण गर्न पुग्दछन् ।

अतःनेपाली साहित्यका क्षेत्रमा थोरै लेखेर पनि निकै प्रसिद्धि कमाउने रिमालको व्यक्तित्वका धेरै पाटाहरु रहेपनि सबै भन्दा फस्टाएको पाटो नै साहित्यिक हो । जुन क्षेत्रमा उनले ज्यादै राम्रा र नयाँ विषय वस्तु र शैलीका उत्कृष्ट नाटकहरु लेखेर प्रसिद्ध नाटककार बन्ने श्रेय पाएका छन् । भने वि.सं. १९९२ सालमा गद्य कविता रचना गरी प्रथम आधुनिक गद्य कवि हुने सौवभाग्य पनि प्राप्त गरेका छन् । तत्कालीन परिवेशमा अन्य विविध क्षेत्रमा उनको सम्लग्नता रहे पनि ती क्षेत्रमा खासै प्रगति गर्न नसकेका र उल्टै शारिरीक र मानसिक रुपमा विक्षिप्त भई मृत्यु वरण गर्न पुगेका छन् ।

चौथो परिच्छेद

रिमालका नाटकमा नारीपात्रको विश्लेषणात्मक अध्ययन

४.१ रिमालका नाटकमा प्रस्तुत नारी चिन्तनको मूल्याङ्कन

नेपाली नाट्यकलाको जन्म हुनुभन्दा अघि संस्कृत नेवारी, मैथिली नाट्यकलाले सिर्जना गरेको वातावरण र परिवेश थियो । यसै परिवेशमा नेपाली नाटकको क्रमिक विकास हुँदै आएको देखिन्छ । त्यसैले नेपाली नाटकको प्रारम्भिक अवस्थामा संस्कृत नाट्यशिल्पको आधारशीलामा विभिन्न नाट्य प्रयोग देखिन्छ । मैलिक तथा आधुनिक नेपाली नाटकका पूर्वाभ्यास संस्कृत नाट्यशिल्पकै रङ्गमञ्चमा भयो । यसै क्रममा थिएटर परम्पराको पनि प्रभाव पयो । यसअन्तर्गत फारसी, उर्दू र हिन्दीका विभिन्न नाट्यप्रभावलाई लिन सकिन्छ । थिएटरपरम्पर तत्कालीन राणा दरवारभित्र र बाहिर पनि क्रमैले विकसित हुँदै गयो । संस्कृत नाट्य रचना र शिल्पको सम्भावनाका लागि विभिन्न क्षितिजहरुले उद्घाटन गर्ने काम मोतीराम भट्टबाट भयो । समकालीन समयको परिप्रेक्ष्यमा विभिन्न नाट्य प्रयोगहरुको ढोका उघार्दै मौलिक नाट्य सिर्जनाका लागि उपयुक्त र आवश्यक वातावरणको निर्धारणमा उनले महत्वपूर्ण योगदान दिए । त्यसबेलाको नाटकीय सरलता, लघुता संक्षिप्तता र क्रियाशीलता तथा जनमानसको नाटकप्रति रुचि परिष्कारको सबल आधारभूमिको प्रस्तुतिमा मोतीराम भट्टले विशिष्ट भूमिका प्रदान गरे । शम्भुप्रसाद हुङ्गेलका नाटकमा भने नाटकीय गेयात्मकताको अभाव देखिन्छ ।

अटलबहादुर नाटकको रचना र प्रकाशन भने नेपाली नाट्य साहित्यको महत्वपूर्ण घटना हो । दार्जिलिङमा अटलबहादुर नै सबैभन्दा पहिलो प्रदर्शित र अभिनित नाटक हो र यसै नाटकको माध्यमबाट नेपाली नाट्यजगत्मा सर्वप्रथम पाश्चात्य नाट्यजगत्मा सर्वप्रथम पाश्चात्य नाट्यशिल्पको प्रवेश भयो । (मोहन हिंमाशु थापा: रिमाल एक व्यक्ति अनेक, दुष्य २०३२, ४) अङ्कको न्यूनता, दृष्य संयोजन, स्वकीय वातावरण र परिवेश, चरित्रगत दोष, नाटक र नायकको त्रासदी रूप अटलबहादुरको महत्वपूर्ण वैशिष्य हो । यो नाटकीय गठन र गुफ्नको दृष्टिले शिथिल भएकोले नाटकमै सीमित भयो । स्वरको पाश्चात्य नाट्यशिल्पलाई प्रौढ र परिपक्व रूप दिने श्रेय बालकृष्ण समलाई छ । नेपाली नाट्य संसारमा समको आगमन अंग्रेजी नाट्यविधामा शेक्सपियरको जस्तै भयो । विश्व नाट्यसाहित्यको रोमान्टिक प्रयोग र प्रवृत्ति समको नाट्यशिल्पमा परिलक्षित हुन्छ ।

समको स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्ति र रचनाशैलीले नेपाली नाटकले शिखर चढिरहेको बेला नेपाली नाट्यजगत्मा नाटककार गोपाल प्रसाद रिमालको आगमन भयो । रिमालको नाट्यशिल्पले नेपाली नाटकको आधुनिकता, विषयगत विविधता, नवीनता र विशदताको रूप निर्धारण गर्‍यो । रिमालले सर्वप्रथम नेपाली नाटकमा नारी स्वतन्त्रता र समानताको आवाज ध्वनित गराए । नारी विद्रोहको प्रथम रूप प्रस्तुत गर्दै रिमालले नाटकमा यथार्थता प्रौढता, कलात्मकता र प्रखरताको ओजन थप्ने काम गरे । उनको चरित्र, सम्वाद र भाषामा जीवन र जगत्को समसामयिकता, यथार्थता र कटुता प्रस्तुत भएका छन् । उनका वस्तु, पात्र संवाद र वातावरणमा बौद्धिकता पाइने हुनाले

बुद्धिवादको प्रयोग रिमालको नाटकीय देन हो । रिमाल इब्सेनका समस्यावादी नाटकबाट अत्यधिक प्रभावित छन् । मानसिक अन्तद्वन्द्वको सूक्ष्म चित्रण यिनका दुबै नाटकको प्रमुख विशेषता हो । छोटो, छरिता र सरल-सरल संवाद भएका रिमालका नाटक औधी प्रभावोत्पादक छन् ।

पाश्चात्य यथार्थवादी नाटकलाई नेपाली नाटकमा सुत्रपात गर्ने काम सर्वप्रथम रिमालबाट भयो । यसैलाई समस्या नाटकको शुभारम्भका रूपमा लिइन्छ । नेपाली नाट्यपरम्परामा मध्यमवर्गीय परिवार त्यसको समस्या मर्म र चित्रण गर्ने काम पनि रिमालबाट प्रथमपटक भयो । साधारण पात्र-पात्राहरुको बोलचालको भाषा भएकोले अस्वाभाविक लाग्दैन । स्वगत कथनको पनि प्रयोग भएको छ र त्यसको परिस्थिति र प्रभाव अस्वाभाविक छैन परित्रहरु कम छन् । स्थान परिवर्तन हुँदैन, एउटै घरमा सम्पूर्ण कार्यव्यापार सम्पन्न हुन्छ । त्यसैले दृश्य परिवर्तन गर्ने विशेष समय र साधन चाहिँदैन । समयावधि तीन घन्टामा वा दिन भरिमा घटिन हुने घटनामा सीमित छैन । तथापि १ वा २ सालभन्दा लामो पनि छैन । विषय एउटै छ प्रभावको पनि एकता पाइन्छ ।

पुरुषको मात्र होइन, नारीको पनि स्वतन्त्र व्यक्तित्व हुन्छ र त्यसको रक्षाको लागि ऊ पुरुषको विरुद्ध उभिन सक्छे आफ्नो अस्तित्वको महत्व प्रतिपादित गर्न सक्छे भन्ने युग सुहाउँदो प्रगतिशील मान्यता रिमालका नाटकले उपस्थित गरेको छ । फेरि नारी शरीर मात्र होइन भावना पनि हो । प्रेमिका मात्र होइन आमा पनि हो भन्ने मसानले देखाएको छ । उक्त नाटकको कृष्ण मध्यवर्गीय पात्र हो जो

तत्कालीन राणा शासकहरूको चाकरी गरी तिनकै कृपाद्वारा जीविको पार्जन समेत गर्छ । यौनतृष्टिको लागि आफ्नी पत्नी युवतीलाई थाहै नदिई बाँधी बनाउँछ । अतृप्त आकाङ्क्षा र पुत्र प्राप्तिको तीव्र इच्छाले युवतीको मानसिकता कुण्ठित हुन्छ । गर्भ निरोध हुने औषधि खुवाएर कृष्णले युवीले मातृत्वको हत्या गरेको थाहा पाएपछि युवती परिवार र आफ्नो पतिलाई छाडेर विद्रोह गर्छे । त्यस्तै **यो प्रेम !** को आधारभूमि पनि मध्यमवर्गको रहेको छ । नाटक शुरु हुनु अघि नै शेखर र गंगाको वियोग भइसकेको हुन्छ साथै शेखरकी पत्नी र गंगाको पतिको मृत्यु भइसकेको हुन्छ । शेखर **बद्मासी** गर्ने अभिप्रायले गंगाप्रति लहसिएको थाहा पाएपछि गंगाको हृदयमा आघात पुग्छ । यसै घात प्रतिघातको प्रतिफल गंगाको कोमलता कठोरतामा र भावुकता बौद्धिकतामा परिणत हुन्छ ।

४.२. 'मसान' नाटकमा नारी चिन्तन

“मसान” (२००३) नेपाली नाट्यपरम्परामा यथार्थवादी प्रवृत्तिलाई भित्रयाउन सफल र उत्कृष्ट रेनाटक हो जसलाई रिमालले पाश्चात्य परम्परामा आधारित भएर नेपाली नाट्यपरम्परामा मौलिकताको सुरुवात गर्ने कृतिका रूपमा रचना गरेका हुन् । सामाजिक भावभूमिमा अडिएको प्रस्तुत नाटक अधिल्लो आधा र पछिल्लो आधा गरेर दुई अङ्कमा पाँच-पाँच दृश्यहरू प्रस्तुत गरिएका छन् । थोरै पात्रको प्रयोग भएको यस नाटकका प्रमुख पात्रहरूमा कृष्ण, युवती, दुलही, कृष्णकी आमा, बुवा, भोटु (कृष्ण भानिज) र वाग्मती छन् । चरित्र चित्रण

भएर पनि मञ्चमा देखा नपरेका पात्रहरुमा कृष्णका ज्वाइँ, बहिनी र वाग्मतीको पति हुन् । मध्यम वर्गीय पात्रको उपस्थिति भएको प्रस्तुत नाटकमा कुनै ठूलबडाका घरमा चाकरी गर्ने कृष्ण सम्पन्न परिवारको व्यक्ति र कृति, २०३२- पृ. २०३)

आफू ब्राह्मण परिवारको भएर पनि उसले सामाजिक चलनप्रति उदासिनता देखाएर घरमा काम गर्ने केटीलाई पत्नीको स्थान दिएको छ । हेलेनका नामले चिनिएकी युवतीबाट सन्तान नहुँदा धर्मपुत्र राखेर ग्रहस्थ जीवनलाई सार्थकता दिने काम कृष्णबाट भएको पाइन्छ । धर्मपुत्र बाट मातृत्वप्रतिको प्रबल इच्छा युवतीमा पूरा नभएकोले उसकै करकापमा परेर कृष्णले दोस्रो विवाह गर्छ । सौताबाट जन्मिने सन्तानमा आफ्नै पतिको अंश रहने हुँदा उसमा छटपटाएको मातृत्वले सार्थकता पाउने आशा युवतीमा रहेको कारण सौता भित्रयाउने पनि पछि पर्दिन तर आफ्नै पति परमेश्वरबाट आफू बाँझो हुनुपरेको तीतो यथार्थ थाहा पाएपछि युवतीले स-परिवार कृष्णलाई समेत सधैंका लागि त्यागेर नारीहरु पनि पुरुषविना स्वतन्त्र भएर बाँच्न सक्छन् भने उदाहरण देखाएकी छ । नारी सरलमा अति सरल र कठोरमा अति कठो बन्न सक्छन् भन्ने उदाहरण समान नाटकमार्फत युवतीले चरित्रले प्रष्ट गर्दछ ।

४.३ 'मसान' नाटकमा उपस्थित नारीको विभिन्न कोणबाट विश्लेषण

गोपालप्रसाद रिमालद्वारा लिखित मसान नाटकका नारी पात्रहरुको विश्लेषण गर्ने क्रममा, हेलेन युवती, दुलही, वाग्मती भोटुको आमा जस्ता पात्रहरु नाटकीय गतिमा समावेशत छन् तिनीहरु मध्ये प्रमुख

पात्रहरूलाई विश्लेषणात्मक गतिमा दर्शाउने कार्य यस सन्दर्भमा गरिने छ ।

४.३.१ युवती

करिब २५ वर्षकी युवती यस नाटककी नायिका एवं केन्द्रिय पात्र हो । प्रेमिका, पत्नी, बुहारी, सौता, मालिकी, आमाजस्ता नारी विविध रूपमा नाटकमा उपस्थित युवतीको प्रत्येक भूमिका उत्तिकै सफल र प्रभावकारी रहेको पाइन्छ । युवतीको चरित्रमा आदर्शता र यथार्थताको समन्वय भएको पाइन्छ । उसले नारी जीवनको सार्थकता पत्नीत्वमा मात्र नभएर मातृत्वको तृष्णा पूरा गर्न नसकेकी युवती आफ्नो पतीको अंश भएको सन्तान खेलाउने रहर गर्छे र यसका लागि आफ्नै हातले सौता भित्रयाउन पुग्छे । ऊ हुनेसम्म र पाएसम्म आमा भएरै छाड्ने दृढ निश्चय गर्छे । सन्तानको मायामा रगत सुकाउन र मासु भुम्नो बनाउनु युवतीको प्रबल इच्छा हो ।

युवती गतिशील पात्र हो । आफ्नो मातृत्वको हत्या पतिबाट नै भएको हो भन्ने जानकारी प्राप्त भएपछि उसले देवतासमान मानिल्याएको पतिप्रति घृणाको वर्षा गर्न थाल्छे । उसको चरित्र र व्यवहारमा अप्रत्याशित परिवर्तन आउँछ । छोराको माया र पतिको अनुनयविनयले उसलाई केही असर पार्दैन । ऊ छोरी मान्छेलाई जिउँदो दागबती दिइने मसानमा एकछिन नबस्ने निर्णयसाथ विद्रोह गरी गृहत्याग गर्छे पतिविहीन रूपमा एकलै बाँच्ने हिम्मत उसंग छ । यस घटनाले ऊ हक र अधिकारका लागि सचेत र साहसी नारी हो भन्ने

स्पष्टै हुन्छ । युवतीमा जतिसुकै चारित्रिक सबलता भए पनि मानवीय चरित्र दोषबाट पूर्णरूपमा मुक्त भने देखिन्न । ऊ आन्तरिक द्वन्द्वबाट भिन्नभिन्नै डुबेकी छे । मानसिक असन्तुष्टिबाट पीडित भएकै कारण मूर्छा पार्ने, रिड्टा लाग्ने, विवाहमा बाजा बज्दा झर्को लाग्ने, छोरो प्राप्त गर्न खोज्दा सर्वस्व नै गुम्ने पो हो कि भन्नेजस्ता संशयहरु पनि युवतीमा विद्यमान छन् ।

(क) प्रेमिकाका रूपमा युवती

कृष्णले युवतीलाई मागेर विवाह गरेको, नभई आफ्नै घरमा काम गर्ने केटीलाई प्रेम गरेर भित्र्याएको हो भन्ने कुरा युवतीको भिन्न अभित्यक्तिले पुष्टि गर्छ । हुनत म तपाईंकी भोगिनी रखौंटी (रिमालः मसान .) प्रेमलाई व्यक्त गर्न नसकिने ठान्ने युवती कृष्णलाई भन्दछे 'दुई तीन दिन नबोलीँदैमा मर्ने भए के माया, त्यसको लागि माया कस्ले दिन्थ्यो ? गहिरो माया सजिलोसित कहाँ पाउँछ र (पूर्ववत् प्र.३०) यसबाट पनि युवतीको प्रेमप्रतिको समर्पण सेवाभाव र व्यवहारले कृष्ण मुग्ध छ जसको कारण कृष्णले युवतीका सबै प्रस्तावलाई सहजै स्वीकार्छ । कृष्णकी मनपर्ने प्रेमिका भएकी कारण युवतीले दोस्रो विवाह गर्न आग्रह गर्दा पनि स्वीकार्नु उसको युवतीप्रतिको कतमस्तकता नै हो । दोस्रो श्रीमती भित्र्याएर पनि युवतीमै हराउनु र दुलहीलाई वास्ता नगर्नु पनि सायद युवतीको कृष्णप्रतिको सम्पूर्ण भाव नै हुन सक्छ । मासुको मोहमा फसेको कृष्ण जस्तालाई सदा आफैप्रति आकर्षण गराउन सक्नु युवतीको सम्पूर्ण भाव र व्यवहार हो । यसरी नाटकको

सुरुदेखि अन्तसम्म पनि कृष्णले उसलाई छोड्न नसक्नु देखिएबाट युवती एक असल प्रेमिका हो भन्न सकिन्छ ।

(ख) बुहारीका रुपमा युवती

युवती नाटकमा एक असल बुहारीका रुपमा उपस्थित भएकी छ । सासू ससुरालाई आफ्नो व्यवहारले प्रभाव पारेकी हुँदा उनीहरुका नजरमा युवती असल बुहारी देखिएको कुरा निम्न पङ्क्तिले प्रस्ट पार्छ, सौता छ भनेर मन नरुवायस बढी असल छ, देख्दै जालिस तँलाई आफ्नो दिदीले भन्दा बढी माया गर्नेछ, (रिमाल २००३) सासूले दुल्ही भित्रयाएकै दिन सौता छ भनेर चित्त नदुखाओस भनेर यी भनाइ भनेबाट नै युवतीको चरित्र चित्रण गरेको छ, स्नेहमय स्वभाव र व्यवहारले सबैलाई प्रभावित पारेकी, कसैको चित्त दुःखाउन नचाहने सबैलाई माया गर्ने, सासू ससुराकी मनपर्ने बुहारीका रुपमा नाटकमा युवती देखापरेकी छ । सार्वजनिक जीवनमा भन्दा घरपरिवारमा नै बढी मन पराउने भएर पनि असल बुहारीका रुपमा रहेकी देखिन्छे ।

(ग) कुशल गृहणीका रुपमा युवती

मालिकनीका रुपमा पनि युवती नाटकमा प्रस्तुत भएकी छ । नोकरचाकरलाई आफ्नो काबुमा राख्दै सबैप्रति उत्तरदायी हुन सक्नु, घरपरिवारमा आइपर्ने समस्याहरु तथा कामको बाँडफाँडमा समेत सक्रिय भएर सबैलाई यथोचित्त व्यवहार गर्नु आदिबाट उसको कुशल गृहणीका रुप पनि सफल नै देखिन्छ ।

(घ) सौताका रुपमा युवती

युवती नाटकमा एउटी सौताका रुपमा पनि प्रस्तुत भएकी छ । लोग्नेको अंशबाट जन्मिने सन्तान सौतकै भए पनि आफू आमा हुन पाउने आशामा सौता भित्रयाउन अग्रसर भएकी छ तर नेपाली समाजमा जुनरुपमा सौतालाई लिइन्छ त्यस रुपमा भने युवती रहन सकेकी छैन । कहिल्यै पनि सौतालाई जानीजानी दुःख दिएकी छैन अनि कुभलो पनि चिताएकी छैन । उसको निम्ति भनाईले पनि उक्त कुरालाई पुष्टि गर्छ-हेर ! के गन्यो तपाईले यो ? यस्तो अन्याय पनि गर्नु हुन्छ ? हरे के भन्ठानिहोली उसले ? मैले उसको अपमान गर्न पठाएजस्तो भएन ? कसले सहन सक्ने कुरा हो यो ? छैन तपाईको छाती पत्थर हो कि मान्छेको ? छिः छिः के हाँसेर टार्न खोजेको भन्यो तपाईले ? त्यसरी फर्काइदिनु भन्दा त बरु यी ठहरै मारिदिनुभएको भए हुन्थ्यो । के मुखै नहेरुँ जस्तो मानिस ? तपाईलाई त्यस्तो रहेछ भने मफतामा विचरीलाई किन बिहे गरेको त ? मसानः पूर्ववत पृ. २७) । एउटी नाबालिकालाई बिहे गरेर आफ्नो कोठामा आउँदा कृष्णले बाहिर पठाउँदा विरोधमा युवतीको यी भनाइमार्फत सौताको बचाउ गरेको देखिएबाट पनि ऊ असल सौताका रुपमा उपस्थित छे भन्न सकिन्छ ।

युवतीलाई मातृत्वको पीडाले चर्को रुप लिएपछि कृष्णलाई जसरी पनि दोस्रो विवाह गर्न बाध्य गराउँछे । त्यसपछि कृष्णले दुलहीलाई भित्रयाउँछ । सौता भित्रयाउदा हुने कष्टलाई समेत उसले सन्तानको मोहका अगाडि चुपचाप पचाएकी छ । सौताले छोरा पाएपछि सौतालाई रीस गर्नुको सट्टा सौताभन्दा बढी आनन्द र हर्षका अनि उसको प्रसव पीडामा ऊ भन्दा पनि अधिक पीडा र व्यथामा

डुबेकी देखिन्छे । वाग्मतीको यस भनाइले पनि उसको उक्त व्यक्तित्व स्पष्ट देखिन्छ । कान्छी बज्यैलाई भन्दा हजुरलाई बढी बेथा लागेको थियो कस्तो आत्तिको हँ हजुर ? आँसुछ, सुक्क कुक्क गरेको छ । नपाउन्जेल त्यस्तो नीलो मुख थियो हगि हजुरको ? अनि फेरि पछि, भुइँमा खुट्टै छैन जस्तो छ । त्यसै ढङ्ग परिरहनु भएको छ । छोरा त हजुरले पाएजस्तो पो छ त । साच्ची भनँ भने कान्छी बज्यैलाई भन्दा हजुरलाई बढ्ता खुशी लागेको जस्तो देख्छु म सते (पूर्ववत, पृ. ३६) ।

युवती मानवताकी संरक्षिका र दयाकी खानी हो भन्ने उसको व्यवहारले देखाउँछ । जब कि श्रीमती प्रसवत्यथाले छट्पटाउँदा पति देवलाई केही पत्तो हुँदैन अनि युवतीले खुशीको खबर हर्षले विभोर भएर सुनाउँन जाँदा कृष्ण कुम्भकर्ण सरह निदाएको देखिएबाट पतिपत्नी बीचको सम्बन्ध कस्तो रहेछ भन्ने स्पष्ट हुन्छ । साथै युवतीले सौतामाथि गरेको मानवीय व्यवहार कति उदार रहेछ भन्ने पनि छर्लङ्गिन्छ । आफू सन्तान पाउन अक्षम भए पनि सौताको प्रसव-पीडामा छट्पटाएको देखिएबाट उसमा भएको सहानुभुतिशील पक्ष पनि प्रकटिएको छ ।

जब दुलही छोरा पाउँछे त्यसपछि उसको स्वास्थ्यमा बाधा परिरहेको छ त्यस्तो स्थितिमा पनि युवती नै अग्रसर भएर सौताको उपचारमा तल्लीन भएर लागेकी हुन्छे । पतिको उपेक्षाभावले नै दुलही बिरामी परेको हो भन्ने बुझेकी युवती पतिले अलिकति माया गरिदिए ऊ स्वस्थ हुन्छे भन्दै सहानुभुति र सद्भाव देखाउन अनुरोध गर्छे, हुनत ऊ पनि एउटी नारी नै हो जसका लागि सौता ल्याउनु एउटा सवैभन्दा पीडादायी क्षण हो तर यो सबै पीडालाई सहज रुपमा लिएर

एउटा आदर्श मानवीय सम्बन्ध देखाउन सक्नु युवतीको विशेषता हो । कतिपय स्थानमा युवतीका क्रियाकलाप पनि आदर्श पात्र नदेखिई स्वाभाविक र अलि रवाफीपन पनि देखिन्छ । नोकरचाकरलाई बढी तह लगाउन खोज्ने प्रवृत्ति निम्न भनाईले देखाउँछ कति बेर लगाएको, तैले किन यसरी नाचेर कुरा गरेकी नि ऐले उताउली भएर (रिमाल २००३)

नोकरचाकरलाई मुठीमा लिनु खोज्नु उसको सामन्ती प्रवृत्ति पनि देखिन्छ तर उसको मातृत्व चाहना र पूर्तिमा गरिएको प्रयासका अगाडि ती व्यवहार फितलो देखिएको छ । युवतीको व्यवहार प्रति दुलहीको कुनै सम्मान देखिँदैन कारण कुनै काममा व्यस्त हुन चाहने दुलहीलाई केही गर्न नदिएर एउटा छोरो चाडै पाइदेउ अरु थोक केही पनि नगर भन्छे । हुन पनि एउटा छोरो पाउने काम गर्छे अनि प्राण पनि त्याग्छे । युवतीको उक्त व्यवहारले दुलहीलाई केवल सन्तान जन्माउने मेसिनका रूपमा लिएको देखिन्छ । हुनत युवतीले त्यो सोचेर व्यवहार पक्के पनि गरेकी छैन तर उसलाई सन्तानको मोहले अन्धो बनाएको छ ।

युवतीलाई सौतेनी मामलामा सबैतिर आदर्श नै आदर्शको पगली लगाइदिए पनि नसकिने स्थिति छ । जब दुलहीलाई लिन माइतीबाट मान्छे आउँछन् , त्यत्तिबेला उसलाई एक शब्द नसोधी पहिले नै फर्काइदिएकी हुन्छे । त्यस्तै दुलहीलाई केश कोरिदिन क्रममा तेल हाल्दा पनि आफ्नो सामन्तीपन देखाएकी जबकि दुलहीले एउटा तेल राख्न चाहेकी हुन्छे तर युवतीले त्यसको प्रवाह नगरी जबरजस्ती गरेर अर्के तेल राखिदिन्छे । यस्तो व्यवहारले दुलहीलाई युवती प्रति विरोध गर्दै भन्छे हैन दिदी मलाई यो तेल किन हालिदिएको ? यसको

प्रत्युत्तरमा युवती पतीलाई मन पर्ने भएकोले लगाउनु पर्छ । कृष्णले आफ्नो कोठामा आएकी दुलहीलाई तिरस्कार गर्दै कोठा बाहिर पठाउँदा ऊ रुन्छे र पुनः उसको कोठामा जान अस्वीकार गर्छे, यस्तो स्थितिमा युवतीले दुलहीलाई हत्काउँदै भन्छे आऊ तिमि तः पोइसित शेखी गरेर पनि हुन्छ ? जान्छु , जान्छु , कहाँ जाने? माइत बसेर हुने भए को विहे गर्थ्यो ? पराई घर को आउँथ्यो ? (मसानः पूर्ववत् : पृ : ३२)

पूर्णरूपले आदर्श मान्न नसकिने पनि समग्रमा हेर्दा भने एउटी दयालु सौताका रूपमा भने लिन सकिन्छ । विरामी अवस्थामा राम्रो हेर विचार गर्नु , प्रसव व्यथामा आतिदै पीडा अनुभूति गर्नु, उसले बोक्सीको संज्ञा दिँदा पनि चुपचाप सुनिरहनु जस्ता व्यवहारलाई हेर्दा युवती असल नै देखिन्छे । जब कि लोग्नेले तिरस्कार गरेकी दुलहीको हेरविचार गर्नु उसको महानता हो । यसरी हेर्दा ऊ पतिलाई सर्वस्व ठान्ने, मान्यजनको सेवा र घरधन्डामा रमाउने अनि आमा बन्नुलाई नारीत्वको सार्थकता मान्ने र सबै प्रति स्नेह र दयाभाव भएकी एक आदर्श नारी हो भन्ने देखिन्छ । -उपाध्याय, २०४०)

घर परिवारमा हैकम जमाएर सौतालाई निगाह र दया खटाउने युवती आफ्नै पतिबाट भएको षड्यन्त्रबारे भने अनिभिज्ञ थिई । एक दिन दुलहीको अवस्था दिनानुदिन नाजुक भइरहोको र बाच्च नसक्ने स्थितिको अवगत युवतीले कृष्णलाई गराउँदै भन्छे अलिकति माया गरेर बचाउँन सकिन्छ कि । यो पनि युवतीलाई थाहा छ कि लोग्नेको तिरस्कृत व्यवहारले नै उसले प्रण त्याग्न लागि रहेकी छ । यस्तो सुनेर कृष्ण भन्छे तिमिलाई जति अन्याय मैले उसलाई गरेको छैन । यस्तो जवाफले युवतीलाई अवाक बनाइदिन्छ अनि कृष्णले

आफ्नो सक्कली रूप देखाउँदै आफूले नै युवतीलाई सन्तान नहुने औषधी खुवाएको स्वीकार्छ जसको असरले ऊ बाँभी भएकी थिई अनि सन्तानको चाहनामा छटपटाएकी थिई ।

सरलतामा अति सरल र कठोरमा पनि अति कठोर नारीका रूपमा युवती नाटकको अन्तिम दृश्यमा देखापरेकी छ । चौथो दृश्यमा सौताको अन्तिम अवस्था देखापर्नु र मर्नु अनि लोग्नेको सक्कली रूपको पर्दाफास भएको थाहा हुनाले उसलाई यो स्थितिमा ल्याई पुऱ्याउँछ । लोग्नेले आफूमाथि गरेको घात सौतालाई सुनाएर आफूभन्दा बढ्ता भाग्यमानी सौता नै मर्छे जसले उसको मानसिक पीडा अझ तीव्र बन्दछ । अनि अन्तिम दृश्यमा यसको चर्को प्रतिक्रिया देखापर्छ र उसले आफ्ना सर्वस्व ठानेको घरलाई मसानसरह र लोग्नेलाई जिउँदै आइमाईको दागबत्ती दिने नरभक्षीलाई सादाको लागि त्यागेर बाहिरिन्छे । सौतासँग आफ्नो पीडा व्यक्त गर्ने क्रममा सासू आएर आफ्नो दुःखको पोको खोल्न लाग्दै भन्छे, बहिनी तिमीले दुःख त धेरै पाऱ्यौ तर तिमीलाई मभन्दा धेरै भाग्यमानी भन्नुपर्छ । यति भन्न नसक्दै दुलहीले विद्रोह गर्दै भन्छे, अब तपाईंको यो मेरो दुर्गातिमा दया पनि सिद्धियो हैन मलाई गिज्याउन लाग्नु भो । ढाटेर यस घरभित्र हुलिदिनु भयो जबरजस्ती छोरो पाउन लगाउनु भयो । अनि छोरो पनि खोसेर आफ्नै दाइजो जस्तो गर्नुभयो जसले गर्दा मेरो खाना धुलो भएर उडयो , प्राण राख्ने पानी बाफियो मैल कसैको केही बिगारेकी थिइन भन्दा भन्दै मानसिक सन्तुलन समेत गुम्न पुग्छ र खेल्न ल्याएको ढुङ्गाले बोक्सी मेरो पोएलाई भेडो तुल्याइस् भन्दै हिकारुन थाल्छे तर

पनि युवती चुपचाप सहेर आफ्नो पूरा कुरा सुन्न विन्ती गर्छे । माफी माग्न आएकी र सदाको लागि यस घरबाट पन्छिदिने कुरा गर्छे तर दुलहीले प्राण त्यागी सकेकी हुन्छे जसले गर्दा उसका भनाइ निरर्थक हुन्छन् । यसबाट ऊ अतिकोमल देखिन्छ कारण सौताको बोक्सीको संज्ञलाई सहज स्वीकार्छे दुङ्गा प्रहारलाई सहन्छे । युवतीले आफ्नै अगाडि सौताको त्यो रूप देखेकी थिई । अनि त्यसको कारण पनि बुझेकी थिई । यो सबैको कारण कृष्ण नै भएकोले ऊ अझ लोग्नेप्रति कठोर भएकी थिई । नाटकको अन्तिम दृश्यमा भने युवती एउटी कठोर नारीका रूपमा प्रस्तुत भएकी छ । आफ्नो प्राणभन्दा प्यारो वा बढी माया गरिएको व्याक्तिबाट नै उसको जीवन बर्बादी भएको थियो भने सौताको जिन्दगी पनि समाप्त भएको थियो ।

यसरी युवती एउटी असल सौताको रूपमा नाटकमा प्रस्तुत भएकी छ । सौताको हरेक दुःखमा सहभागी भएर त्यसको निदानमा भरमग्दुर प्रयासरत देखिन्छे । प्रसव पीडामा छट्पटीनु विरामी अवस्थामा छोरोलाई दुध खुवाउने धाई राखी सौतालाई पिडा र वच्चालाई दुधको आभाव पूर्ती गरेको देखिएबाट उसको असल चरित्रको नै परिचय देखिन्छ । हुनत सौताले जहिले पनि उसलाई लोग्ने खोस्ने कारक तत्वका रूपमा लिएकी छ अनि सन्तानसमेत खोसेर लगेको आरोप लगाउन पनि पछि परेकी छैन । यी सबै दृश्यहरूलाई सहजताका साथ लिएर पचाउन सक्षम भएबाट युवती एक असल सौताका रूपमा चरित्र चित्रण गर्न सकिन्छ ।

(ड) आमाको रूपमा युवती

मसान नाटकमा उपस्थित प्रमुख नारीपात्र युवतीका विविध रूपहरु देखिए पनि उसको चरित्रिक परिचयका क्रममा भने मातृत्व नै सर्वोपरि रहेको छ । हुनत युवतीमा मातृत्व सफल हुन नसकेको स्थिति छ तर पनि उसको नन्दको छोरा भोटुलाई पालदाको दिनपर्थाले आमाको रूपमा चित्रण गर्न सकिन्छ । आफ्नो कोखबाट कुनै सन्तान भएका छैनन् तापनि पालित सन्तानलाई गरेको वात्सल्यबाट उसको आमाको रूप देख्न पाइन्छ । पालित पुत्रबाट अझ उसमा वात्सल्य सल्वलाएको र यसबाट तृप्ति नहुनेदेखि आफ्नै पतिको अंश रहेको सौताकै भए पनि सन्तानबाट आफ्नो मातृत्व सफल हुने ठानेर सौता भित्रयाउन अग्रसर देखिन्छे । भोटुप्रति गरेको स्याहारसम्भार र सौताको छोरो प्रति गरेको व्यवहारले युवतीको आमा रूप पनि उदाहरणीय मान्न सकिन्छ ।

यसरी नाटकमा युवतीका विविध रूप देखिएका अनि ती रूपमा सफलतासमेत देखिए पनि प्रमुख रूप मातृत्व नै देखिए पनि प्रमुख रूप मातृत्व नै देखिन्छ अनि त्यही मातृत्व रूप भने प्रकट हुन पाएको छैन जसले उसलाई एक विद्रोही नारीका रूपमा उभ्याएको छ र घरलाई सदाको लागि त्यागेर हिडन सक्ने नारीका रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । यहाँ मातृत्व रूपको विशेष चर्चा गरिने छ ।

नारीमा रहेको वात्सल्यको सागर उर्लिएर भोटुलाई धर्मपुत्रका रूपमा पाल्न ल्याउने युवतीलाई भन् गहिरो वात्सल्यको कुत्कुत्याउन थाल्छ र यो गर्दा हुने माया भो तर अझ नगरी नहुने मायाको मोह बढेको बताउँदै भन्छे - 'मलाई त यस्तो माया चाहिँ रहेको छ जसले मलाई सुकाओस, जलाओस, रित्याओस, हरबखत मायालु बस्तु सम्झयोस, आफूलाई विर्सियोस । आफ्नो जीवन दिएर त्यो लिन परोस्

त्यो पूरा हुदाँ बरु म सकियूँ (रिमाल २००३) युवतीको अस्तो मातृतिर्खाको छटपटीलाई बुझेको कृष्णले आफ्नै भानिजलाई धर्मपुत्र पाल्ने व्यवस्था मिलाएर पनि उसलाई लोग्नेकै अंश भएको बालकले मात्र मातृत्व प्राप्त हुने ठान्छे र आफ्ना सन्तान नहुनुमा आफ्नै दोष र भाग्यलाई आधार मान्छे, अनि छोरो भन्ने वस्तुलाई सर्वशव ठान्न पुगेकी युवतीले मानसिक कृष्ठा र चाहनालाई आफ्नो श्रीमान् समक्ष यसरी व्यक्त गर्दछे, 'बाभी भएपछि आफ्नो छातीमाथि नाच्ने हरियाली त म कहाँ पाउँ र मेरो छोरा होस् । त्यसमा तपाईंको अंश हुन्छ । त्यसैले नै मेरो छोरा होस् । त्यसमा तपाईंको अंश हुन्छ । त्यसैले नै मेरो छाती भरी हुन्छ, अनि भोटुभन्दा त्यो धेरै नजिक हुन्छ । (पूर्ववत्)

यस भनाइबाट के स्पस्ट हुन्छ भने युवतीलाई आफ्नो कोखबाट सन्तान नजन्मे पनि आफ्नै लोग्नेको अंश भएको छोरा चाहिएको छ, जसले उसको मातृत्वलाई तृप्त गराउनु सक्ने छ । सिर्जनामा नै नारीको सार्थकता देख्ने युवतीले शिशुसेवामा नै जीवनको मूल्य खोज्छे, अनि बालकको पालनपोषणमा आफू रितिनु परे पनि आत्म सन्तुष्टि मिल्ने कुरा यस भनाइबाट युवतीले प्रकट गरेकी छ । मायमा सुकेको रगत बेस् स्याहारमा भुम्पो भएको मासु बेस , जीवन नवजीवनमा हराओस भन्ने युवतीमा मातृत्वको पक्ष जगमगाएको र उसलाई त्यही मातृत्वले सताएको कुरा प्रस्ट हुन्छ ।

नाटकभरि नै मातृत्वको स्वार्थले छटपटाएकी युवतीले सन्तानको लागि अँगालेका जुनसुकै कदम पनि अनुकरणीय नै छन् । छोराको चाहना पुरा गर्ने क्रममा भोटुप्रति दर्शाएको स्नेह अनि सौताको जस्तो संवेदनशील कुरालाई पनि सहर्ष स्वीकार गरेर सौताबाट जन्मने

सनतानलाई कान्छो वा अन्य र भोटुलाई जेठो सन्तान मान्न तयार रहनुले पनी स्पस्ट पार्छ । युवतीले नारी मात्रमा हुने मातृत्वको पवित्र भावनालाई उच्चतम वाणी दिँदै यसको गरिमा र महिमालाई चिनेकी छ र आमा बन्नु कतिको रहरलाग्दो हुन्छ र आमा बन्न पाउने नारीको जीवन कति धन्य हुन्छ त्यो स्पस्ट पार्दै उसले कृष्णलाई भनेकी छ । ‘आमाहरुको निद्रा छातीमा टाँसिएर सुतेको सन्तान अलिकति असजिले मानेर चलमलाए मात्र पनि खुल्छ । उनीहरुको बल सन्तानको जीवन हुन्छ । उनीहरुको अँगालोबाट जीवन पलाउँछ मायामा सकेको रगत वेश, स्याहारमा भुम्रो भएका मासु बेस । जीवन नवजीवनमा हराओस् (पूर्ववत्)

युवतीको उक्त भनाइले यो प्रस्ट पार्छ कि आमाको जीवनबाट अर्को नयाँ जीवन सन्तानको उदय हुनुपर्छ नत्र नारीको जीवन सार्थक हुन नसक्ने हुँदा सन्तान नै नारीको सार्थकता हो यी भनाइ एउटी मातृत्वले छटपटाएकी पीडित नारी हुन् । हुनत उसको उमेरमा सन्तानको रहरले कुत्कुत्याउनु कुनै अस्वाभाविक पनि होइन तर निरपराध आफू बाँकी भएको थाहा नपाउँदा ऊ आफूलाई र आफूलाई भाग्यलाई दोष दिँदै चित्त बुझाउने प्रयास गर्छे सन्तानको इच्छा पूरा गर्न पतिलाई दोस्रो विवाह गराउन ऊ हरत्तरहले प्रयासरत छे । पतिले दोस्रो विवाह गर्न नमान्दा ऊ सम्झाउँदै भन्छे- सन्तान नभएपछि अर्को विहे कसले गरेको छैन ? एउटा मामुली कुरालाई त्यत्रो तुल्याएर तपाईं त्यथै त्यसमा डुबिरहनु भएको छ’ (पूर्ववत्) युवतीलाई छोरो खेलाउने आकाङ्क्षाले जुनसुकै प्रयास गराउन तत्पर देखाएको छ । युवतीलाई छोरा चाहिएको छ जसको लागि सौता जस्तो

चिजलाई पनि चुपचाप सहेर मानसिक पीडा पचाएर, पतिको पुनर्विवाहमा मयूर भैं नाची-नाची सबै काम गर्छे ।

सौताबाट जन्मिने सन्तानमा युवतीको खासै आफ्नोपन नहुने हुँदा सौतेनी डाह मात्र बढ्ने आशङ्का देखी कृष्णले युवतीलाई मैले विहे गरेर छोरा जन्म्यो भने पनि त त्यो तिम्रो हुँदैन भन्दा युवती उक्त आशङ्कालाई ठाडै अस्वीकार गर्दै जवाफ दिन्छे, तपाईंको अंश पाएपछि हेर्नुहोला , कसरी मेरो माया त्यस्ता सौतेनी पर्खालसर्खाला नाघेर पारी पुग्छ । (पूर्ववत्) हुनपनि सौतालाई मुटुको किला मानिए पनि उसको नारीमन ईर्ष्या-देष, कुटुता र छलकपटबाट मुक्त छ । सौतालाई उसले मुटुको किला मानेकी छैन । सन्तानलाई आफ्नै ठानेर वात्सल्य पोखेकी छ । बालकलाई हेरेर मुग्ध हुँदै युवती भन्छे- 'त्यो बालकले रोए जति त हामी गाउन पनि सक्दैनौं कति सुनी रहँ जस्तो ! काखमा लिए पछि फेरि नछोडुं, ली रहूँ जस्तो । यसो माया गर्न खोज्यो माया नगर्न सकिन्छ र ? माया बिभ्रला भन्ने डर । हात नरम भइदिन्छ आँखा हाँसिलो हुन्छ , छाती सडले जस्तो हुन्छ , चिसो काख पनि न्यानो भइदिन्छ । हामीसित जतिसुकै काँठाहरु भए पनि उसलाई हुने बितिकै फूलै फूल हुन्छ । (पूर्ववत्)

यस भनाइबाट युवतीका दृष्टिमा शिशु मानिसलाई मिल्ने सुखद वरदान हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ । उनी उसमा रहेको निर्मल मातृत्वभावना कति पवित्र छ भने त्यसले ईर्ष्या-द्वेषग्रस्त रहने मानवमनलाई घोइपखालीकन स्वच्छ पारी त्यसमा उदाए र विशाल पनि बनाउँदै सौतेनी डाह समेतलाई नामेट पारेको छ । यति धेरै सन्तानको चाहना पालेकी युवतीलाई जब आफ्नो कारण नभएर

आफ्नो प्राणभन्दा बढी माया गरेको व्यक्त कृष्णबाट नै आफू निःसन्तान भएको कुरा थाहा हुन्छ तब उसमो एउटा बज्रपात पर्न जान्छ जसको आघातले उसलाई मर्माहत मात्र बनाउँदैन एउटी कठोर हुदय भएकी नारीमा परिणत गरिदिन्छ अनि आफ्नो सर्वस्व ठानेर घरलाई मसान ठानेर सदाको लागि बाहिरिन्छे ।

यसरी आफ्नो जिन्दगीको वर्वादीको कारण आफ्नै लोग्ने हो भन्ने थाहा पाएपछि ऊ त्यस घरमा एकछिन बस्न नचाहेर कृष्णलाई भन्छे म जाँदैछु तर उदण्ड कृष्णले यति सहज रुपमा लिन्छ कि ऊ माइत जान लागेकी हो । कहिले काहीं त त्यही माइत जाने कुरा पनि त्यक्ति सहज हुँदैनथ्यो होला तर आज उ यति सरल देखिने प्रयासमा छ जो युवतीलाई थाहा हुँदैन र उसले त्यसप्रति वास्ता गरेकी पनि छैन । अनि उसलाई युवतीले यस्तो निर्णय गर्छे भन्ने कल्पनामा पनि थिएन र भन्छ ठीकै छ दुइ-चार दिन यहाँको जुठो सकिउञ्जेल जाउ त्यसपछि हामी दुवै अन्तै कतै जाउँला भन्दै फकाउँछ तर युवती हुन्न भन्दै अझ तपाईंलाई प्रायश्चित् गर्न बाँकी छ र मलाई साथै लान चाहनुहुन्छ भन्दै ठाडै अस्वीकार गर्दछे । यति हुँदाहुँदै पनि लाचार कृष्ण मलाई छोडेर कहाँ जाने भन्दै अझ एकलै कहाँ जानेसम्म भनेर लोलोपोतो गर्ने कार्य गर्छन् । युवतीको विद्रोही रुपले चरम रुप लिएपछि भन्छे म कही पोइल जान लागेकी होइन माइत पनि जान लागेकी होइन एकलै हुन नै जान लागेकी हो । नारीहरु पनि एकलै स्वतन्त्र भएर हिडन सक्छन् त्यसैले यो घरबाट सदाको लागि हिँड्न लागेकी छु । यति भइसकेर पनि कृष्णले उसलाई फकाउन छोड्दैन र भन्छ किन मलाई सजाय दिन लागेकी, यतिसम्म भन्न लाज नमान्ने कृष्णलाई युवतीको जवाफ यस्तो छ

‘स्वास्नीमान्छेले साजाय दिन सकने भए बहिनीले मर्नु पदैनथ्यो अनि मैले विनाकसुर यो गति भोग्नु पर्ने थिएन भन्दै सजाय दिने अधिकार त लोग्ने मान्छेको हो स्वास्नी मान्छे त सजाय भोग्ने मात्र हो’ (पूर्ववत्) यस्तो जवाफले कृष्णलाई पनि अलि आफ्नो कसुरको महसुस भए भैं हुन्छ र कान्छी श्रीमतीको मृत्युको कारण के साच्चै आफै हो त भनेर युवतीलाई नै फकाउन थाल्दा उसले यो मसानमा आफू एकछिन पनि टिक्न नसक्ने जनाउँछे र स्वास्नी मान्छेलाई जिउँदै दागवती हुने ठाउँमा आफू नबस्ने निर्णयमा पुग्छे । हरेक कोणबाट कृष्णले युवतीलाई रोक्न असफल प्रयास गर्छ तर उसको प्रयास युवतीको निर्णय अगाडि बेकार हुँदै गइरहेको छ । त्यति धेरै माया गर्ने युवतीलाई कृष्ण मेरो माया लाग्दैन भनेर समेत सोध्न पुग्छ तर यो संसारमा माया गर्न लायक वस्तु केही नपाएको युवतीले भन्छे - ‘तपाईंले मलाई यस्तो स्वार्थी बनाइदिनु भयो कि मलाई आफूबाहेक अरु कसैको वास्तै छैन । मेरो निमित्त संसारमा आफ्नो घाउबाहेक अरु कसैको वास्ता छैन । मेरो निमित्त संसारमा आफ्नो घाउबाहेक अर्को कुनै जिउँदो कुरा छैन’ (पूर्ववत्) ।

यसबाट के स्पस्ट हुन्छ भने नारी मन कोमलमा नौनीभन्दा कोमल र कठोर हुनुपरेमा पत्थर भन्दा पनि कठोर बन्न सक्छ । जब संसारमा सबैभन्दा अभीष्ट चीजमा नै धक्का लाग्छ त्यो पनि आफ्नो सबैभन्दा नजिकको व्यक्तिबाट जब अरु चीज केही पनि अमूल्य हुन सक्दैन । अझ पनि फकाउन सकिन्छ कि भनेर अर्को उपाय रचिँदै कृष्णले युवतीलाई भन्छ - मसँग बस्न सकिदैन भन्ने भइसक्यो तिमिले ? मेरो विश्वास गर म जानी जानी दुःख दिन्न (पूर्ववत्)

यो संसारमा सबैभन्दा प्यारो ठानेको मातृत्व नै गुमाइ दिने विश्वासघातीको अब के नै विश्वास बाँकी रहेको देखेकी छ र उसले विश्वास गरौस त्यसले उसलाई दुःखको अनुभव होस् अनि पीडाको अनुभूति होस त्यसैले युवती भन्छे- मलाई गर्न सक्ने यो भन्दा बढी के नै छ र गर्न सक्नुहुन्छ जसले मलाई दुःखको डरहोस् तर जो आमाहरुको अस्तित्व गुमेको, बहिनीहरुको बिचल्ली भएको हात बाँधेर टुलुटुलु हेर्न सक्छ त्यस्ता नामर्दको के विश्वास' (पूर्ववत्) । परमेश्वर ठानेर पूजा गरेको श्रीमान्लाई नामर्दको संज्ञा दिन सक्ने युवती तत्कालीन परिवेशमा एउटी क्रान्तिकारी नारी पात्र हो । जुन समयमा नेपाली समाजमा पतिसँग खुला रूपले गफ गर्ने समेत नसक्ने अनि नपाइने परिस्थितिमा यस्तो कुरा भन्नु निकै क्रान्तिकारी चेतना मान्नुपर्छ साथै एउटा चुनौती पनि स्वीकार्नु पर्छ यसरी कृष्णले युवतीलाई निठुरी छोरोलाई समेत छोडेर जान सक्छ्यौ भन्न पुग्छ । संसार नै अन्धाकार र निरास ठान्न पुगेकी युवतीलाई अब कसैको माया यस संसारमा नभइसकेको अवस्थामा छोरो छोडनु कुन ठूलो कुरा भयो र त्यो पनि आफ्नो सन्तान थिएन सौताको छोराको निम्ति उसको के नै सम्बन्ध थियो र उसलाई रोक्न सकोस् । त्यसैले उसले यसको प्रतिवाद गर्दै भनेकी छे-त्यसका निम्ति म सँग के छ र ? मसित के रस छ र त्यसले चुन्छ ? त्यसका लागि घाइ छँदैछे । अहिले त्यसलाई कसैको लागि हो भने वहिनीले जस्तै मैले पनि छोडेर जान्छु अनि दुबैको लाश माथि शिद्ध भएर बस्नुहोस मफतको यो कति कचकच, लौ हिडें'(पूर्ववत्) भनेर हिडन लागेकी युवतीलाई अन्तिम अस्त्र प्रहार गर्दै धर्मको आड लिन्छ र भन्छ - 'यसरी पोइलाई छोडेर

जानु तिम्रो कर्तव्य हो ?' (पूर्ववत्) । सवैतिर बाट चुकिसकेपछि अब कर्तव्यकापे कुरा उठाएबाट युवती अझ विद्रोही बन्दै भन्छे -'आमा गुहारेर केही भएन, दयाको खुट्टा परेर केही भएन । अब लट्टी देखाएर तर्साउन खोजेको ? बल्ल आफ्नो सच्चा स्वरूपले देखापर्नु भो, ... पोई । मैले यो मसान पनि छोड्न नपाउने ? आफूलाई चाहिँ जे गरेपनि हुने अधिकार अर्कालाई बिराउनै नहुने कर्तव्य । यो कहाँको न्याय हो ? यदि मलाई छोड्न नसक्ने हो भने लाश लिएर बस्नुस् । यसरी आफ्नो सम्पूर्ण कमीकमजोरीलाई केही नठानी अर्काको कर्तव्य र धर्मको कुरा उठाएर तर्साउन खोज्ने कृष्णलाई युवतीले आफू कुनै हालतमा बस्न नसक्ने र आफू त सधैं उसको बासनाको साधनमात्र भएको ठान्न पुग्छे । आफूलाई विवाह गरेर ल्याएको नभई एउटी भोगिनी र रखौटीका रूपमा मात्र त्यो घरमा राखेको स्वीकार्छे अनि कृष्णको घर नछोड्ने आग्रहलाई त्यो मसानमा जिउंदो कोही नहुने हुँदा बस्नै परे लाश मात्र भएर बस्न सक्ने जनाउँछे।

यसरी जुन घरमा नारी अस्मिताको अस्तित्व स्वीकारिदैन त्यो घर नभई मसान हो भन्ने युवतीलाई कृष्णका सम्पूर्ण जाल काटिदैं जान्छन् र आफ्नो कुनै सिप नलागेको थाहा पाएपछि र युवतीको एउटै मात्र चाहना मातृत्व पूरा गर्न नसकेकोले कृष्ण उसलाई एउटा प्रार्थना सुनिदिन आग्रह गर्दै अर्को जन्ममा म तिम्रो छोरा भएर जन्मन पाउँ भन्छ । यसरी युवतीप्रति आफूले गरेको गहिलबोधले उसलाई त्यो भन्न बाध्य तुल्यायो युवती भने त्यस मसानबाट सदाको लागि भागेकी छे । एउटा विश्वासघाती पतिको व्यवहारले उसलाई त्यहाँ रहन दिएन अनि

आफ्नो अस्तित्व गुमाएर, लाचार भएर त्यस स्थानमा रहनु भन्दा बरु स्वतन्त्र भएर अस्तित्वमै रमाउनु नै ठूलो उपलब्धि ठान्न पुग्छे ।

यसरी मसान नाटकमा युवती एउटी क्रान्तिकारी पात्र भएर समाजमा एउटा विद्रोहको विजारोपन गर्दै नारीमुक्तिको सशक्त आवाज उठाउन सक्षम भएकी छ । ऊ नाटकीय प्रमुख नारीपात्र हो तत्कालीन समाजमा रहेको सामन्ती प्रवृत्तिमा पुरुषले नारीलाई भोग्याका रूपमा राखेर नारी अस्मिताको लिलाम गर्ने परीपाटीकी प्रतिनिधि पीडित पात्र हो । एउटी जवान २५ वर्षीय युवती आफ्नो मातृत्व दहन भएको चाल पाएपछि यो समाजमा खासगरी कृष्णको परिवारमा आफ्नो आफ्नो अस्तित्व नबाँध्ने देखेर कुनै अज्ञात स्थानतिर पाइला चाल्न बाध्य पात्र हो । दामपत्य जीवनमा रमाउँदै लालाबाला खेलाउने चाहना भएकी बेलमा मसानघाट ठान्दै आफ्नो घर छोडेर जान विवश नारी पात्रका रूपमा प्रस्तुत भएकी छ भने त्यस्तो अस्तित्व बेचिएको सहेर बस्न सक्ने सामान्य पात्र नभई एउटी क्रान्तिकारी पात्र पनि हो ।

समग्रमा युवतीले आफ्नो जीवनमा जे-जति कार्यहरु गरेकी छे ती सबै मातृत्वात्सल्यको आकाङ्क्षा राखेर गरेकी छे । जीवनको सर्वाङ्ग पक्ष नै मातृत्व देख्ने युवतीमा त्यही कुरा प्राप्त नभएकोले उसको जीवन दुर्घटित भएको छ । हुनत जीवनका अनेकौ पाटाहरुमध्ये एउटा पाटो मात्र मातृत्व हो भन्ने ठान्न नसकेको कारण युवती कुण्ठित भएकी छे । समग्र नाटकीय कार्य व्यापारलाई हेर्ने हो भने एउटी असल र सचेत नारीपात्र हो जो जीवनमा आफ्नो कर्तव्यमा सदा सचेत भएर

लागि परेकी छ भने अर्कातिर आफ्नो अस्तित्व रक्षार्थ जुनसुकै कठोर कदम पनि चाहन पछि परेकी छैन ।

४.३.२ दुलही

दुलही यस नाटककी सहनायिका र कृष्णको विवाहिता पत्नी हो। कान्छी श्रीमती जेठीभन्दा लोग्नेप्रिया हुने सपना बुनेर कृष्णका घरमा ऊ भित्रिएकी हो । १५/१६ बर्षकी दुलहीको चरित्रलाई नाटकमा मनौबज्ञानिक दृष्टिकले उद्घाटन गरिएको छ । ऊ व्यवहारले अपरिपक्व सौतालायई शत्रुका रूपमा हेर्ने पूर्वग्रही पनि देखिन्छे । सौताकै सहयोगबाट मात्र आफ्नो मधुरात (सुहागरात) सम्भव भएको थाहा पाउँदा ऊ आफ्नो भविष्य अन्धकार देख्छे । कुनै पनि काम गर्न नपाइने, सिंगारिएर बस्नुपर्ने र एउटा छोरा जन्माइदिनुपर्ने जस्ता कुरा दिदी (सौता) तथा सासूबाट सुन्नुपर्दा ऊ आफ्नो स्वतन्त्रता गुमेको ठान्छे । उसलाई राम्ररी सरलल्लाह पनि कतैबाट प्राप्त भएको छैन । लोग्ने भनाउँदाको पटक-पटकको अपमान बोध , आफूभन्दा प्यारी र सबैलाई रिभाएरु बसेकी सौता आदिले दुलहीको मन नराम्ररी हुँडलिन्छ । यन्त्रवत् रूपमा आमा बनेको दुलहीलाई लोग्नेको मायाको खाँचो थियो । ऊ दया र मायाकी पात्र हुन चाहन्न बरु हक अधिकार र स्वतन्त्रताकोप खोजी गर्छे । यिनै कुराहरु प्राप्त नहुँदा उसकी अन्तरजगत बढी खलबलिएको देखिन्छ । पतिको सहानुभुतिपूर्ण व्यवहार नपाएकी हुनाले सौताको असल नियममाथि पनि उसलाई शड्का लाग्न

थाल्छ । ऊ क्रमशः गल्दै जान्छे । सुत्केरीपछि शारीरिक उपचार पाए पनि मानसिक उपचारको अभाव उसले भेल्लुपरेको छ । पुत्र-प्राप्तिले पनि लोग्नेको मन फर्काउन नसकेकोले दुलही अझ दुःखित बन्छे । सौताले लोग्ने एकोहोच्याएको र दुध चुसाउने कामबाहेक छोरी पनि खोसेको ठानेर पत्नीत्व र मातृत्वको दुबै द्वन्द्वमा आफूलाई पराजित ठान्छे । त्यसैले ऊ ईर्ष्या र डाहाको रापमा अझ जल्ल थाल्छे ।

दुलहीमा निकै हठ पनि छ । यसको प्रमाणका रूपमा युवतीले टाउकोमा तेल हाल्दा गरेको जबर्जस्ती विरामी भएको बेलामा औषधी नखाएको घटनालाई लिन सकिन्छ । आफ्नो सक्कली शत्रु चिन्न नसक्नु उसको ठूलो कमजोरी हो । सौता आफू ठगिएको कुरा सुनाउन आउदा आवेगमा आएर गालीगलैज गर्ने, ढुङ्गाले हानेभै गर्ने आदि घटनाले ऊ विक्षिप्त अवस्थामा पुगिसकेको देखाउँछ । यही आवेग उसको जर्जर हृदयले थाम्न नसकेर ऊ ढल्ल पुग्छे । यसरी दुलही परिस्थितिकी सिकार भएकी छे । ऊ वास्तवमै भुकिएर यो घरमा आइपुगेकी हो । लोग्नेको मयाकै अभावले गर्दा उसको मृत्युको दुर्नियति भोग्नुपरेको छ । नाटकीय द्वन्द्वको अवसान पनि हुन्छ । यसकारण नाटकीय कार्यव्यवारमा उसको महत्वपूर्ण योगदान रहेको देखिन्छ ।

- क. बुहारीका रूपमा दुलही
- ख. प्रेमिका रूपमा दुलही
- ग. आमाका रूपमा दुलही
- घ. सौताका रूपमा दुलही
- ङ. मालिक्नीका रूपमा दुलही

क. बुहारीका रुपमा दुलही

मसान नाटककी प्रमुख नारी पात्र दुलही नाटकको नायक कृष्णकी दोस्रो श्रीमती हो , वि.स. १९९० को दशकतिर काठमाण्डौमा जन्मिएर पनि सौतामाथि विवाह गर्नु परेकोले उसलाई पीडित नारी पात्रका रुपमा नाटकमा चित्रण गरिएको छ । सन्तानवती भएर पनि पत्नित्व धर्मलाई पूर्ण रुपमा पालना गर्न नसकेकोले दुलही सफल बुहारी हुन नसकेको कुरा प्रस्ट छ । सौतामाथि विवाह भएपनि लोग्नेले वास्ता नगरेको कारण उसको बुहारी व्यक्तित्व त्यति राम्ररी विकास हुन पाएकी छैन । तत्कालीन समयमा सौतामाथि विवाह गरी बुहारी बनी गएको दुलहीले विवाहपश्चात लोग्नेको माया पाउने सपना संगाले पनि उसले लोग्नेबाट मायाका सट्टा तिरस्कार मात्र पाएर अपहेलित भइ बाँच्नु परेको छ । कलिलै उमेरमा विवाह गरिदिने सौतामाथि सोधपुछ नै नगरी छोरीको विवाह गरिदिने नेपाली समाजको प्रतिनिधि पात्र बनेकी दुलही अपरिपक्व र असचेत बुहारी हो । बुहारी बनेर भित्रिएकी दुलहीलाई आफ्नै सन्तान सरह माया गर्ने सासू बहिनी सरह स्नेह गरेर सौता, काम गर्ने नोकर चाकरका साथै माइतबाट प्रशस्त मात्रामा रेखदेख र हेरविचार गरी मायामा कुनै कमी हुन नदिए पनि उसले ती सबै कुरालाई बुझ्न सकेकी छैन । जसले गर्दा ऊ असचेत बुहारीका रुपमा देखापरेकी छ । दुलहीले आफूलाई ढाँटेर हरबखतकी मन नपरेकी सौता छ, भनेर भित्रयाएकोमा मनमा धेरै कुण्ठा साँचेकी पनि छे, बेलाबेलामा ती कुण्ठा भावावेशमा व्यक्त गर्न पनि पुग्दछ ।

यसरी नाटकमा सौतामाथि विवाह गरेर बुहारीका रुपमा भित्रिएकी दुलही अन्तरमुखि पात्र हो । जो बेलाबेलामा

भावावेशमा आइ मनमा लुकेर बसेका कण्ठाहरुलाई ज्वालामुखी विस्फोट भए भैं प्रकट गर्दछ । भने आफ्नो मार्यादाको सीमालाई नाघेर आफ्नी सौता सासू र लोग्नेलाई समेत अपमान र तिरस्कार र गाली गलोज समेत गर्छे । एउटै कुशल बुहारीले आफ्ना घर परिवारका सदस्यहरुलाई रिभाउँनका लागि गर्ने कुनै प्रयास पनि दुलहीले नगरेकी हुनाले ऊ एक अशचेत असभ्य आफ्नो मार्यादा उल्घन गर्ने बुहारी पात्रको रूपमा देखापरेकी छे । ऊ आफूलाई अरुले गरेको उपकार बुझ्न र देख्न नसक्ने अबुझ र कृतघन्न पात्र पनि हो ।

अन्त्यमा चारैतिर अन्धकार देखि समाजमा अपहेलित र तिरस्कृत भए अज्ञानता वश मृत्युलाई वरण गर्न पुग्ने बुहारीहरुकै प्रतिनिधि पात्रका रूपमा पनि दुलही देखा परेकी छे ।

ख. प्रेमिका रूपमा दुलही

मसान नाटकको नायक कृष्णले दुलहीलाई प्रेम गरेर विवाह नगरेको र विवाह पछि पनि आत्मिक रूपमा प्रेम नगरेकाले दुलही सफल प्रेमिका रूपमा नाटकमा देखा परेकी छैन् । कृष्णले दुलहीलाई प्रेम गरेर विवाह नगरेको र विवाह पछि पनि आत्मिक रूपमा प्रेम नगरेकाले दुलहीन सफल प्रेमिका रूपमा नाटकमा देखा परेकी छैन् । कृष्णले दुलहीलाई आफ्नो कामवास्न पूक्ति गर्ने र सन्तान उत्पादन गर्ने साधनका रूपमा मात्र दुलहीलाई लिएको हुनाले ऊ सफल प्रेमिका बन्न सकेकी छैन् । माइतिरका आमाबाबु तथा घरतिरका सौता, सासू, आदिले उचित माया, ममता, दिए तापनि सौताप्रति नै आफ्नो श्रीमान बढी सर्म्पित भई

सौतालाई नै बढी प्रेम गर्नाले पनि दुलहीमा रहेको अनेकै मिठा कल्पना र पतिबाट प्राप्त गर्ने माया ममता त्यसै हराउन पुगेका छन् । उसले आफ्नो पति कृष्णलाई पनि आर्कषित गर्न सकेकी छैन । त्यसका सट्टा कृष्णबाट अपहेलना र तिरस्कार सहन पुगेकीले ऊ असल प्रेमिका हुन सकेकी छैन ।

अतः मसान नाटककी नायिका दुलही बाल्य अवस्थामा वैवाहिक बन्धनमा बाँधिइकी भए पनि युवा अवस्थामा पुग्दा समेत आफ्नी सौता युवतीप्रति आफ्नो पति कृष्णको मोह र भुकाव बढी भएकोले फकी रहेको जवानीमा अलिकति पनि आफ्नो पतिबाट प्रेमको कलेस सम्म पनि नपाई सुखा र जरजर र निरास जीवन बाँच्न विवश भएकी ऊ आफ्नै पतिबाट तिष्कृत सहन पुगेकीले असफल प्रेमिका रुपमा नाटकमा देखा परेकी छे ।

ग. आमाका रुपमा दुलही

दुलही कृष्णका जेठी स्वास्नी युवतीबाट सन्तान प्राप्त हुन नसकेपछि सौताकै सल्लाह अनुसार धार्मिक परम्परा र संस्कार बमोजिम वैवाहिक बन्धनमा बाँधिइए एउटा छोराकी आमा हुन पुगेकीले उसमा मातृत्व शक्ति रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ , तर सन्तान जन्मिसके पछि उसलाई दुःख नहोस भनेर सौता युवातीले धाइ आमा राखी उक्त बालकको हेरविचार गर्न लगाउछे । जसबाट दुलहीले आफूलाई हित हुने कार्य गरेको नदानी आफ्नो मनमा अनेकौँ कुण्ठा सँगाहन पुग्दछे । नाटकमा ऊ सन्तानलाई जन्मदिने आमाका रुपमा मात्र देखापरेकी छे । सन्तानलाई आमाले दिनुपर्ने माया ममता स्नेह उसले दिएकी छैन । जसले गर्दा ऊ सफल आमा पनि हो भनेर भन्न

सकिदैन । सौताले आफूलाई जन्म भएको सन्तानलाई गरेको वात्सल्य प्रेम देखेरे ऊ खुशी हुनुका सट्टा सन्तान समेत खोसेर लागेको आरोप लगाउँछे । यसबाट उसमा मातृवात्सल्य रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ । छोरालाई आफ्नो काखमा लिन आतुर भएकी युवतीले खेलाउँन लाँदा पनि आफ्नो छोरो खोसेको दान्न पेग्ने दुहनी विरामी हुँदा छोरालाई दुध खुवाउनका लागि धार्छ, आमा राखी दिदा पनि आफ्नो छोरालाई खोसेको र अधिकारबाट बर्नचित गराएको दान्द छे, र भन्छे होइन - होइन तपाई नै लिनुस तपाई नै लिनुस बरु यो तपाईको काखमा जन्म दिएको भए हुन्थ्यौ । भन्दै लिन अस्विकार गर्छ ।

अतः नाटकमा देखा परेकी दुलही एउटा सन्तानलाई जन्मदिने आमा भएतापनि आफ्नो सन्तानलाई उचित वात्सल्य प्रेम गर्न नसक्ने अरुले गरेकोमा पनि इच्छा गर्ने र अन्त्यमा आफ्नो पतिबाट मा तिस्कार सहनु पर्दा छोराप्रति अलिकति पनि चिन्ता प्रकट गरी अत्मवलका साथ मृत्युलाई वरण गर्न पुगेकीले कतै मातृवात्सल्य भएकी आमाको रूपमा देखा परेकी छे भने कतै मातृत्व बिहिन सन्तानप्रति अनुतरदायी आमाकी रूपमा देखापेकी छे ।

घ. सौताको रूपमा दुलही

दुलही मसान नाटकमा एउटी सौताका रुपमा पनि प्रस्तुत भएकी छे । दुलहीका बाबु आमाले थाहा पाउँदा - पाउँदै पनि उसलाई सौतामाथि विवाह गरेर दिन्छन् । विवाह गरेर दिइसके पछि एउटा सन्तानकी आमा सम्म बन्न पुगेकी दुलही अपूत्री सौतामाथि ज्यादै ईष्या र डाह गर्न पुग्छे । सौता भनेको मुटुको किलो भने उखान दुलहीको जीवनमा चरितार्थ भएको छ । सौतेनी रीसकै कारण ऊ आफूलाई एउटा छोरो पाउँनका लागि मात्र यस घरमा हुलेको अनेक काम गर्ने होइन भन्दै आफूलाई एउटा मेसिन सरह ठान्छे । आफ्नै सौता युवतीले उसका दुःख कष्टमा सहयोग गरेपनि ऊ त्यस्तो सहयोगलाई समेत नराम्रो दृष्टीकोणले हेर्छे । सौताका रुपमा भित्रिएपनि सौता भन्दा बढी आन्नद र हर्षमा रमाउने मिठो कल्पना साचेकी दुलहीले नेपाली समाजमा सौतामाथि विवाह गरेर जीवन

निर्वाह गर्ने आइमाइहरुको प्रतिनिधित्व गर्ने काम पनि गरेकी छे । जीवनको सम्रगता लोग्नेको प्यार ठानेकी दुलहीले त्यस्तो प्यार नपाउँदा जीवनलाई नै निर्साह ठानेकी छे । उसले पतिलाई रिभाएर पतिबाट माया ममता लिनुपर्ने हो , तर त्यो गर्न सकेकी छैन । परिस्थितिसँग नियतीसँग लडेर शत्रु र मित्र सम्म चिन्न सक्ने प्रयास गरेकी भए दुलहीको सौतेनी जीवन पनि सुःख हुने थियो ।

यसरी मसान नाटकमा सौताको रुपमा आएकी दुलही सौतेनी रिस र ईष्याकै कारण मनमा अनेकौ किसिमका कुठारा साँची त्यही चिन्तामा ग्रस्त भइ रुखो र सुखा जीवन बाँच्न विवश नेपाली नारीहरुकै प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र हो । परिस्थिती बुझ्न र

उचित समयमा सही निर्णय गर्न नसकेकी हुनाले ऊ अपरिपक्व सौता पात्रका रूपमा पनि देखा परेकी छे । सानै उमेरमा विवाह गरेर सौतामाथि जानुपर्दको पीडा जति व्यक्त गरे पनि कमै हुन्छ । तर्सथ परिस्थितीको अज्ञानताले पीडित भएकी दुलहीको सौता रूपले नै नाटकलाई द्वन्द्वको थालनी र अन्त्य पनि उसकै चरित्रबाट प्रस्टिएको हुनाले र नाटकको अन्त्यमा सौतेनी डाहकै कारण मृत्युवरण गर्न पुगेकीले उसको चरित्रलाई नाटकमा महत्वपूर्ण रूपमा चित्रण गरिएको छ ।

ड. मालिकनीका रूपमा दुलही

मसान नाटकमा दुलही मालिकनीका रूपमा पनि देख परेकी छे । आफ्नो पनि कृष्ण मालिक भएको र उसैसँग वैवाहिक सुत्रका बाँधिएकी हुनाले दुलही स्तहः मालिकनी बन्न पुगेकी छे । सम्पन्न परिवारमा बुहारीका रूपमा भित्रिए पनि उसले नोकर चाकरमाथि कुनै किसिमको राम्रो व्यवहार गरेर आफ्नो उत्तर दायित्व पूरा गर्न सकेकी छैन , त्यसको सट्टा ऊ आफ्नै समस्या बाट ग्रस्त बन्न पुगी अनेक भन्भटमा फस्न पुगेकी छे । जसबाट एउटी कुशल मालिकनी हुन नसकेकी हुनाले उसको मालिकनी रूप अरु पक्ष भै असफल नै देखिन्छ ।

समग्रमा हेर्दा खेरी मसान नाटककी दोस्रो प्रमुख नारीपात्र नाटकको नायक कृष्णकी दोस्रो श्रीमती तथा युवतीकी सौताको रूपमा देखा परेकी छे । सन्तान जन्माउने एउटा माध्यमका रूपमा

भित्रीएकी दुलही सन्तानबती भएर पनि पत्नीत्व प्राप्त गर्न नसकेकी हुनाले मानसिक पीडामा छटपटिदै मृत्युवरण गर्ने नारी हो । उसका जीवनका सबै पाटाहरु असफल रहेका हुनाले ऊ एक असफल बुहारी, प्रेमिका , आमा, सौता र मालिकनीका रुपमा नाटकमा देखा परेकी अन्तमुखी पात्रका साथै शोषित, पीडित तिस्कृत नारीहरुकै प्रतिनिधित्व गर्ने प्रतिनिधि पात्र हो ।

४.३.३ अरु नारीपात्रहरु

मसान नाटकमा प्रथम प्रमुख नारी पात्र युवती दोस्रो नारीपात्र दलही हुन् । उनीहरुको केन्द्रियतामा नाटक हिँडेको भए पनि उनीहरुको चरित्रमा सहायक भई अन्य नारी पात्रहरु पनि उपस्थित भएका छन् जसको सामान्य चर्चा यहाँ गरिन्छ ।

क. सासू

मसान नाटककी सासू कृष्णकी आमा र युवती र दुलहीकी सासू हुन् । तत्कालीन राणाकालीन सामन्ती समाजेको परिवेशका आधारमा हेर्ने हो भने नेपाली समाजमा सासूको भूमिका निकै कठोर नारीका रुपमा देखिन्छ तर प्रस्तुत नाटककी सासू भने एकदम भने एकदम अलग परिस्थितिमा प्रस्तुत भएकी नारी पात्र हो । आफ्नो छोराको खुशीमा खुशी हुनु, छोराको दुःखमा पीडित हुनु एउटी

आमाको स्वाभाविक गुण नै हो । ऊ पनि यस्तै स्वभाविक गुणमा रमाएकी देखिन्छे भने युवतीको असल व्यवहारले स्वभाविक गुणमा रमाएकी देखिन्छे भने युवतीको असल व्यवहारले प्रभावित पारेको कारण असल ठान्छे भने दुलहीका ओठे जवाफलाई पनि सहज रूपमा लिएर पराइको जस्तो व्यवहार नर्गन दुलही मात्र भनेर सम्झाउँछे । अर्कातिर छोरोले सन्तान भइसकेको श्रीमतीलाई वास्ता नगरेको देखेपछि म आमालाई हेला गर्नु र त्यो छोराकी आमालाई हेला गर्नु उही कुरा हो, उही पाप हो भन्न पुग्छे । यसबाट उसको बुहारीप्रतिको माया एउटी असल आमाको जस्तै देखिन्छ । अर्काकी छोरी ल्याएर हेला गर्नु हुँदैन अनि त्यस्तो नाजुक स्थितिमा अभ ध्यान पुऱ्याउनु पर्छ भन्दै छोरोलाई 'त्यसै हराएरु गैसकी तेरी कान्छी स्वास्नी विलाइसकी छ भन्नु उही एकमुठी सासको घिडघिडो छ , अर्काकी छोरी ल्याएर' (मसान, पृ. ५०) यो भनाइले पनि अर्काको सन्तान (छोरी) ल्याएर जस्तो विजोग गराउनु नहुने धारणा त्यक्त गरेबाट पनि उसको ममता स्पष्ट देखिन्छ ।

बुहारीले छोरा पाएको खबर सुनेर खुशीले उफ्रिएकी सासू छैँटी ठवारनमा आफू सहभागी हुन नसके पनि पास्नीमा सहभागी भए आफन्तलाई पनि यस खुशीयालीमा डाक्ने सहमतिमा पर्छे तर बुहारीको जीउ कमजोर देखेर तत्कालै प्रश्न गर्छे, तैले त आफ्नो जीउको ज्यादै नीच मारिछस वा कस्तो हुँहुराउँदो अनुहार भएको । यसरी खुशीले नाति खेलाउनु पर्ने अवस्थामा बुहारीको स्वास्थ्यको विषयमा चासो देखाउनु कम महत्वपूर्ण विषय होइन । यसबाट एउटी असल र दयावान् नारीको गुण स्पष्टिन्छ । छोरो

औषधी किन्न गएको समयमै आइनपुग्दा अत्तिदै अरुलाई सोध्न पुग्नु, स्याहारसम्भार कस्तो हुँदैछ भनेर सबैसँग सोध्नु, बुहारी रुँदा रुनु हुँदैन भनेर सम्झाउँन लगाउनु अनि छोरालाई पनि उसको विशेष ख्याल राख्न अहाउनु आदि व्यवहारले एउटी नारीले अर्को नारीमाथि गर्न सकिने असल व्यवहारको परिचय दिन्छ। बुहारीको दुर्दशा देखेर पीडित बनेकी सासुले आफ्नो छोरालाई समेत दोषी देख्न पुग्नु एउटा निरपेक्ष व्यवहार हो भन्न सकिन्छ। यसबाट सासू एउटी असल आमा र सासू हो अनि परिस्थिति भन्दा धेरै अगाडि उठेर निरपेक्ष व्यवहार गर्ने ममतादायी नारी छे।

ख. वाग्मती

‘मसान’ मा नोकरका रुपमा उपस्थित वाग्मती सौता र लोग्नेद्वारा पीडित नारी हो। ऊ आफ्ना ठाउँमा बाठी पनि छे। उसले सचेत रुपमा नाटकीय द्वन्द्व सृजना नगरेकी भए पनि असचेततापूर्वक दुलहीमा सौताप्रति घृणा जगाउन सफल भएकी छे। यो उसको परिवारिक पृष्ठभूमिका उपज पनि हो। छोराकी आमा भए पनि लोग्नेले अर्की ल्याएपछि ऊ स्वतन्त्र जीवनका लागि चाकरीमा आएकी हो। लोग्ने मान्छेलाई मासुको थुप्रो भए पुग्दो रहेछ (पृष्ठ ४३) भन्ने तितो अनुभूति उसले बोकेकी छे। एउटा छोरी पनि हैजाका मारमा गुमाएकी वाग्मती भुक्तभोगी हो। रोएर केही हुँदैन भन्ने उसलाई राम्ररी थाहा छ। त्यसैले ऊ दुलहीलाई सम्झाउँछे। दोधारे कुरा गरेर सबैतिर चोचो मोचो मिलाउन पनि ऊ ज्यादै सिपालु छे। ‘यस्ती आमाजस्ती सौता त स्वर्गमा पनि पाइँदो

होओइन' भनेर युवतीको प्रशंसा गर्छे, अनि दुलही नजिक गएर 'माया गर्नुको पनि एउटा भाँती हुन्छ, यस्तो बिभने माया त कोही नगरोस, भन्दै युवतीप्रति नै वितृष्ण जगाउँछे । यसरी अप्रत्यक्ष रूपमा सौतेलो डाहाको विकास गराउन ऊ सक्रिय देखिन्छे । पुरुषबाट पीडित वाग्मतीको चरित्र मनोवैज्ञानिक यथार्थमा आधारित छ ।

ग. भोटुकी आमा

मसान नाटकमा भोटुकी आमा कृष्णकी बहिनी हो र नाटकमा मञ्चीय पात्र नभई नेपथ्यीय पात्र भएकोले उसको चारित्रिक विशेषताहरु किटेर भन्न सकिन्न । यति चाहिँ भन्न सकिन्छ कि लोग्नेले अर्की स्वास्नी ल्याएर उसलाई नीलडाम हुने गरी कुट्ने गरेको कुरा कृष्णले आमासँग गरेको कुरा कानीले प्रस्ट गर्छ । नानीको आडभरि नीलडाम छ रे । कुन चाहिँ रण्डकहाँ भुलेर चारचार पाँचपाँच दिनसम्म घरबाट बेपत्ता हुन्छे रे' (रिमाल २००३) । यसरी मसानमा रहेका नारी पात्रहरु प्रायः लोग्नेको क्रियाकलापबाट बढी पिडित रहेका देखिन्छन् अनि सौताको देशमा तड्पिएर जीवन विताउँन बाध्य छन्।

यसरी मसान नाटकमा प्रस्तुत भएका नारीहरु सबै लोग्नेको दुरव्यवहारबाट दुर्घटित भएका पात्रहरु हुन् । कसैलाई सन्तान चाहिएको छ, उसलाई त्यसबाट बञ्चित पारिएको छ । पतिप्रेम चाहनेलाई तिरस्कार पुऱ्याइएको छ । सौता भित्रयाएर घरकीलाई घरनिकाला गरिएको छ अनि बाहिर अरुलाई राखेर

श्रीमतीलाई कुट्टन पछि परेको छैन् । यसबाट प्रस्तुत नाटक एउटा पतिबाट नारीले के अपेक्षा गरेका हुन्छन् अनि त्यो नपाउँदा कस्तो परिस्थिति सृजना हुन्छ भन्ने कुरा प्रस्ट हुन्छ ।

४.३.४ नारीको नारीप्रतिको दृष्टिकोणका आधारमा 'मसान' नाटक

मसान नाटककार गोपालप्रसाद रिमालको नारी विद्रोही चेतनाले ओतप्रोत नाटक हो । पाश्चात्य नाट्यचेतनामा उदाएको इप्सेनेली परम्पराको अनुसरण गरी नेपाली नाट्यपरम्पराको विपरीत यथार्थवादी नाट्य चेतनामा नारी विद्रोहको स्वर मुखरित गर्न सफल रिमालको सर्वेत्कृष्ट नाटक मसान हो । यस नाटकले नेपाली समाजमा रहेको पुरुष हैकमवादी परम्पराक विरुद्ध नारीले क्रान्ति गरेर समान अवसरको खोजी गर्नुपर्छ भन्ने सन्देशमूलक नाटकले नेपाली नाट्यजगतमा नौलो सन्देश छोड्न सफल भएको छ । प्रस्तुत नाटकमा नारीलाई प्रेयसी, पत्नी र मातृत्व गरी नारीका ती रूपलाई देखाइए पनि मातृत्व रूपको महत्वको बढी चर्चा गरिएको हुनुका साथै यसको सर्वोपरिताको विश्लेषण गरिएको छ । मसान नाटकमा मुख्य नारी पात्रमा युवती र दुलही छन् भन्ने सासू , वाग्मती र भोटुकी आमा सहायक र गौण पात्रका रूपमा उपस्थित नारी पात्र हुन् । युवती र दुलहीका माध्यमबाट नाटकले उत्कर्षता प्राप्त गरेको छ र त्यही नाटकीय उत्कर्षताका लागि पुरुषका रूपमा वाग्मती, सासू र बहिनी (कृष्णकी) उपस्थित भएका छन् ।

मसान नारी समस्या प्रधान नाटक हो । नारीलाई विद्रोही रूपमा प्रथमपटक रिमालले यसै नाटकमार्फत अगाडि

ल्याएको पाइन्छ । नेपाली समाजमा पुरुषका विरुद्ध आवाज उठाउन नपाइने तत्कालीन परिवेशमा रिमालले आफ्नो हक र अधिकारका लागि नारी आफैले लड्नुपर्छ भन्ने सन्देश दिएका छन् । नारीलाई क्रान्तिमा होमिन आग्रह गरेर त्यो भन्दा अगाडि कुनै लेखकले कुनै कृति नलेखिएको परिप्रेक्ष्यमा रिमालले उक्त जोखिम उठाएका छन् । नारीप्रतिको दृष्टिकोण कुनै लेखकको पनि सकारात्मक नभएको स्थितिमा मसान जस्तो सशक्त नाटक आउनु आफैमा एउटा क्रान्ति थियो । हुनत पुरुषको मात्र होइन नारीको पनि नारीप्रति पूर्णतः सकारात्मक सोभाइ साहित्यमा आउन नसकेको स्थितिमा पुरुषद्वारा नै नारीप्रति सहानुभुति राखेर नाटक लेख्ने रिमाल नेपाली साहित्यका एक युवक पुरुष हुन् । नारीको नारीप्रतिको दृष्टिकोण प्रस्तुत नाटकमा कसरी प्रस्तुत भएको छ, त्यसको यहाँ चर्चा गरिन्छ ।

युवती र दुलही यस नाटकका प्रमुख नारी पात्र हुन् । उनीहरू बीचको सम्बन्ध सौताका रूपमा रहेको छ । युवती कृष्णकी श्रमती र दुलही दोस्रो श्रीमतीको रूपमा भित्रिएका छन् । युवती सानैदेखि त्यही घरमा दासीका रूपमा रहेकी र पछि कृष्णले उसको सौन्दर्य र कार्यकुशलताको मोहमा परेर भित्रयाइएको छ । दुवैको फरक फरक पारिवारिक पृष्ठभूमि छ, अनि युवती दुलहीभन्दा हरेक कुराले परिस्थितिको ज्ञान लिन सक्ने सक्षम व्यक्तिका रूपमा नाटकमा उपस्थित भएकी छ । ऊ आफ्नो उद्देश्यमा पुग्न जुनसुकै चुनौतिको सामना गर्न पनि पछि पर्दैन । उसको आफ्नो जीवनको सार सन्तान हुन्छ, तर ऊ आफू सन्तान जन्माउन सकिदैन, तर पनि

उसलाई त्यो मोहले सदा पछ्याइएको हुन्छ । सन्तानपूर्तिको लागि सौता जस्तो संवेदनशील कुरालाई पनि सहज रुपमा लिएर लोग्नेको दोस्रो विवाह गराउन सफल हुन्छे । हुनत सौतालाई उसले नराम्रो व्यवहार गरेर साँच्चिकै सौताको रुपमा लिएकी छैन तर पनि सन्तानप्रतिको मोहका कारण सौतालाई पीडित तुल्याएको छ । समाजमा मुटुको किल्ला ठानिएको सौतालाई युवतीले बहिनीको रुपमा लिएकी छ । कपाल कोरिदिने देखि लिएर विरामी अवस्थामा र सुत्केरी अवस्थामा विशेष ध्यान दिएकी छ । सौतेनी व्यथा त उसको पनि साझा नै हो । त्यसैले सौता भित्रयाउँदा युवतीलाई रिंगटा लागेको छ तैपनि उसले आफूलाई सम्हालेकी छ । सासूप्रतिको उसको व्यवहार पनि सम्माननीय नै देखिन्छ । कही कुनै सासूलाई चित दुःखाउने व्यवहार नगरेकोले सासू पनि खुशी देखिन्छे, नन्दप्रति पनि उसको व्यवहार नाटकमा नराम्रो देखिदैन । त्यसैगरी नोकर वाग्मतीलाई पनि कुनै नराम्रो नगरेको देखिएबाट उसको नारीप्रतिको दृष्टिकोण सम्माननीय नै छ । आफ्नो मुख्य शत्रुका रुपमा आफ्नै भाग्य दोषी रहेको स्वीकारै सौतालाई सामान्य सोचेर व्यवहार गर्नु उसको महान नारीगुण हो । सबैप्रति समान व्यवहार गरेर नारीसुलभ गुणलाई जोगाउन सफल पात्रका रुपमा युवती प्रस्तुत भएकी छे । दुलही **मसान** नाटककी दोस्रो प्रमुख नारीपात्र हो । दुलही आफ्नो सम्पूर्ण शत्रु भनेको सौता नै हो भनेर एकोहोरो रुपमा युवतीलाई दोष दिन पुग्छे । युवतीलाई आफ्नो खुशी खोस्ने कारक ठान्दै भित्रभित्रै जलेर आफू जल्ल थाल्छे, अनि

त्यसको प्रतिक्रिया स्वरूप सबैसँग भर्केर बोल्न थाल्छे, अनि आफ्नो स्वास्थ्यको ख्याल नगर्न थाल्छे, जसको कारण ऊ रोगी बन्छे । आफूलाई माया गर्ने मान्छे, लोग्ने हो र उसले माया नगर्नुको कारण सौता हो भनेर नै उसलाई सौताप्रति घृणाको भाव जागृत हुन्छ । वास्तामा उसले सोचेजस्तो वास्तविकता त्यहाँ हुँदैन तर उसलाई लोग्नेले औषधी लिएर आउँदा पनि सौताको कारण गएको हो भनेर भर्कन्छे, अनि औषधी खादिनँ । यसले के देखाउँछ, भने नारीको दुर्गण शडका गर्ने प्रवृत्ति उसमा देखिन्छ । वास्तवमा सबै कुरा सौताले गर्दा मात्र भएको पनि त होइन । मैले पनि केही मेरो लागि गर्नुपर्छ भन्ने धारणा उसको दिमागमा आउँदैन केवल एउटै कुरा मनमा खेलाएर समय बित्छ । अनावश्यक सोचाइले उसको दिमाग नै असचेत हुन पुग्छ, अनि अचेतनमा पनि त्यही सौता घुम्न थाल्छे । सौता पनि म जस्तै स्वास्नी मान्छे हो भन्ने धारणा उसमा आउन सक्दैन केवल खुशी खोस्ने कारक मात्र ठान्ने शड्कालुपनले उसलाई बर्वादीको खाडलमा पुऱ्याउँछ, जहाँबाट ऊ उम्कन सकिदैन । एउटाको रीस अर्कामा पोखेर भए पन सन्तुष्ट हुन चाहन्छे तर यसले उसको कुनै भलाई हुँदैन बरु मानसिकतामा आघात पुग्छ । समग्रमा दुलही कमजोर सोचाइका कारण दुर्घटित हुन पुगेकी नारी पात्र हो । यो दुनियाँमा लोग्नेको मायामा नफेकाहरुले पनि सफल जीवन बाँचेका छन् तर उसलाई संसारभन्दा ठूलो चीज लोग्नेको न्यानो अँगालो लाग्यो र त्यो नपाउँदा प्राण त्यागी दिई ।

जीवनको एउटा पाटो त यो पनि हो तर बाँकी अन्य सबै सकुशल रहँदा रहँदै पनि उसले ग्रहण गर्न नै चाहिने र

प्रयाससमेत गरिन त्यसैले नारीलाई आफ्नो प्रमुख शत्रु ठानेर जीवन व्यतित गरी । मर्दा पनि वास्तविकता थाहा नपाएरु पतिपरमेश्वरको सक्कली मूहार नदेखी सौतालाई नै बोक्सीसम्म ठान्न पुगी । यसरी युवतीका तुलनामा दुलही सडकीर्ण मानसिकता भएकी नारी हो र पुरुषको हैकमवादी दुनियाँमा महिलाले कस्तो यातना भोग्नुपरेको छ । त्यो महसु गर्न नपाई महिलालाई नै आफ्नो शत्रु हो भन्ने भ्रममा बाँचेर जीवन त्याग गर्ने कमजोर सोचाइकी नारी हो । उसले सौताको रीस सासूसाग नोकर्नीसँग गरेर आफ्नो व्यथा बोड्ने गरे पनि वाग्मतीबाटै नजानिदो तरिकाले आफै पीडा थपेकी छ । त्यसैले परिस्थितिसँग सामञ्जस्य गर्न असफल र सौतालाई बोक्सी ठान्ने दुलही आफ्नै लोग्नेको वासनाको शिकार मात्र भएर जीवन त्याग गर्ने पीडित नारी पात्र हो र उसको सोचाइमा पुरुषभन्दा महिला नै महिलाका शत्रु हुने खुशी लुट्ने कारक हुन ।

अन्य पात्रहरुमा वाग्मती पुरुषवर्गलाई मासुको थुप्रोमा रमाउन सक्ने नरपिशाचका रूपमा लिन्छे, साथै नारीलाई पनि खासगरी सौतालाई घृणाका दृष्टकोणले हेर्छे । हुनत सौता बनेर नजाने हो भने नारीले त्यसरी पीडित हुनुपर्ने त हुदैन तर तत्कालीन परिवेशमा नारी स्वतन्त्रताका लागि कहीं कतैबाट प्रयास नभएको स्थितिमा नारी नै शिकार भएका छन् । वाग्मतीमा सोचाइ दुलहीको भन्दा मथि उडेकै देखिन्छ । हुनत उमेरले पनि परिपक्व वाग्मती धेरै कुरा भोगेर पनि परिस्थितिसँग जुध्न प्रयासरत नारी पात्र हो । आफ्नो लोग्नेले सौता भित्रयाएपछि आफू घरबाट निकालिनु पर्दाको

उसको पीडा एकातिर छँदाछँदै पनि माइततिर नगई आफ्नो पाखुराको भरमा जीवन गुर्जान प्रयासरत सङ्घर्षशील नारी हो । उसको हरेक व्यवहारले उसलाई नराम्रो भन्न नमिले पनि आफ्नो पीडा साटासाट गर्ने क्रममा दुलहीको पीडामा भने नजानिँदो किसिमले मलजल थपेको छ । अन्य पक्षमा पनि उसको सोचाइ ठिकै देखिन्छ । पुरुष वर्गलाई केवल वासना पूरा गर्न महिलालाई प्रयोग गरेकोमा उसको ठूलो आपत्ति छ भने नारीको पीडा नारीले नै नबुझेर सौता बनेर आएकोमा बोक्सी सम्म भन्न बाँकी राखेकी छैन । यसरी वाग्मतीलाई एउटा सचेत नारीका रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ अनि उसको नारीप्रतिको धारण पनि सकारात्मक नै देखिएको छ ।

यसैगरी प्रस्तुत नाटकमा सासूलाई पनि एक असल नारीका रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । आफ्ना सन्तानको सुखमा खुशी हुनु र दुःखमा पीडित हुनु जस्ता स्वाभाविक गुण उसमा रहेका छन् । कसैप्रति कुभावना नभएकी सासूले बुहारी विरामी पर्दा छोराले वास्ता नगरेकोमा छोराले नै आक्रोश व्यक्त गर्दै म आमालाई हेला गर्नु र उसलाई हेला गर्नु बराबर हो भनेबाट उसको नारीप्रतिको भावना छर्लङ्ग हुन्छ । विरामी अवस्थामा बुहारीले आफूलाई सौतामाथि किन भित्र्याएको भनेर भगडा गर्दा पनि यस्तो टाठाको सम्बन्ध भए जस्तो व्यवहार नगएर न दुलही भनेबाट पनि उसको मातृत्व र नारीत्व प्रतिको सम्मान सकारात्मक प्रयासबाट सासूलाई असल नारीका रूपमा लिन सकिन्छ ।

यसरी मसान नाटकलाई नारीको नजरले हेर्दा एउटा हैकमवादी शासन व्यवस्थामा एउटा खराब पुरुषलाई सही रूपमा चिन्न नसक्दा नारीहरु कसरी एक अर्कालाई अर्थात नारीलाई नै आफ्नो शत्रुको रूपमा दोष दिएर जीवन गुजार्न बाध्य छन् भन्ने वास्तविकता तथ्य भेट्न सकिन्छ । अर्कातिर नारीलाई मात्र आफ्नो दोष नदिएर भोगवादी पुरुषलाई नै दोषी ठानेर आफ्नो अस्तित्व रक्षाको लागि घर त्यागेर नारी पनि यही समाजमा रहेका छन् भने अर्को वास्तविक पक्षको उदघाटन गर्दै वास्तवमा हैकमवादी सामन्ती समाजमा अथा पितृसत्तात्मक समाजमा पुरुषहरु नै नारीको खुशीमा बाधक बनेका छन् तर त्यसबाट आफूलाई सतर्क राख्दै आफ्नो अस्तित्व रक्षाको खातिर सधैं सजग हुनुपर्छ भन्ने क्रान्तिकारी धारणा छोड्न मसान नाटकमार्फत रिमाल संकल भएका छन् ।

४.३.५ नारीकोपुरुष प्रतिको दृष्टिकोण आधारमा 'मसान' नाटक

मसान नारी समस्यामा केन्द्रिय सामाजिक नाटक हो । प्रस्तुत नाटकमा चार नारीपात्रहरु प्रस्तुत भएका छन् भने मुख्य रूपमा कृष्ण मात्र एक पुरुष पात्र उपस्थित भएको छ । नेपाली समाजमा पुरुषलाई खासगरी श्रीमान्लाई देवताको अवतारका रूपमा लिइन्छ र त्यही अनुरूप नै व्यवहार गरिन्छ । तत्कालीन नेपाली ब्रह्मण समाजमा त भक्त पतिपरमेश्वर मानेर व्यवहार गरिने परिपाटी रहेको पाइन्छ । नाटककार रिमाल भने यसमामलामा अलि पृथक रहेका छन् । कुनै पनि समाजको सामाजिक संरचना स्वस्थ रूपमा अगाडि लैजानु छ भने नारीलाई

पनि पुरुषसरह अवसर दिइनुपर्छ र त्यसको लागि स्वयम महिला पनि अग्रसर भएर अस्तित्वको लागि लडनु पर्छ भन्ने दृष्टिकोण प्रस्तुत नाटकमा युवती र वाग्मतीका मध्यमबाट अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । यदि महिलाले आफ्नो अस्तित्वको रक्षाको लागि सङ्घर्ष नगरे दुलही जस्तो हुनुपर्ने तीतो यथार्थ स्पष्ट देख्न पाइन्छ भने वाग्मती र युवतीले गरेको सङ्घर्षले पुरुषको हार्नुपरेको छ र अस्तित्वमा उनीहरु सङ्घर्षशील रहेका छन् ।

प्रस्तुत नाटकमा वास्तविकता थाहा नपाउँदासम्म युवतीले कृष्णलाई सम्मानीय व्यवहार गरेकी छ भने ससुराप्रति पनि उसको त्यस्तै व्यवहार रहेको छ । यसले उसको असल पक्षको उद्घाटन गरेको पाइन्छ भने जब कृष्णको नक्कली व्यवहारको पर्दाफास हुन्छ तब ऊ पनि त्यस्ता बद्माशीलाई तह लगाउन अभ् उग्र भएकी छ । इश्वरसम्मान व्यवहार गरेको व्याक्तिबाट नै आफू दण्डित भएको थाहा पाएपछि युवती सौताको हत्याराको आरोप लगाउन पनि पछि पर्दिन । साथै स्वर्गभन्दा प्यारो ठानेको घरलाई मसान ठानेर बाहिरीनसमेत सहज मान्छे ।

यसरी मसान नाटकमा पुरुषले नारीलाई वासना पूर्तिको साधन ठानेर व्यवहार गरेको थाहा पाएपछि नारी पनि आफ्नो अस्तित्वको लागि त्यस्ता दृष्ट पुरुषलाई दण्डित गर्दै सम्बन्ध टुटाउन कुनै अफठयारो ठान्दैनन् । त्यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने नारी पनि कुनै त्यस्तो गुडिया सरह चीज होइन उसमा पनि सचेतना छ र त्यसमा आँच आउने व्यवहारप्रति प्रतिकार गर्न सक्षम हुन्छे र हुनु पनि आवश्यक छ । यसरी प्रस्तुत नाटकले अधि

सारेको मान्यताअनुसार नारी सहनको लागि पनि सक्षम छे, अनि विद्रोहमा पनि पुरुषभन्दा निककै विद्रोही बन्न सक्छे ।

यसरी समाजमा कुनै वर्गको मात्र वर्चस्व हुनु राम्रो नहुने हुँदा दुबै वर्गको समानुपातिक सम्बन्धको अपेक्षा प्रस्तुत नाटकको उद्देश्य हो । मसान नाटकमा नारीले पुरुषलाई इज्जतपूर्ण व्यवहार गरेपछि भने त्यसलाई सहेर नारी बन्न नसकेबाट आफू सम्मानित हुनुलाई अरुको सम्मान गर्नुपर्छ भन्ने सन्देश प्रवाह हुन्छ ।

४.३.६ लेखकको नारीप्रतिको दृष्टिकोणका आधारमा 'मसान'

नाटकमा नारी चिन्तन

गोपालप्रसाद रिमाल नेपाली साहित्यमा आफैमा एक युग हुन् । छोटो अवधि र धेरै कम कृतिको रचना गरेर पनि पृथक चिन्तनमा उदाएका रिमाल नेपाली साहित्यका महान हस्ती हुन् । नेपाली साहित्यमा खास गरेर कविता र नाटकमा उनको देन प्रमुख रहेको छ । नाटकमा यथार्थवादी चिन्तनलाई भित्रयाएर परम्परागत धारणाका विपरीत नारीकेन्द्रित दृष्टि विन्दुमा आधारित रचनाले उनको धरातल धेरै माथि उठाएको छ । नारीलाई खेलौना ठान्ने तत्कालीन समाजमा बसेर आफू पुरुष भए पनि नारीलाई पनि पुरुषसरह समान स्थितिमा नल्याई समाजको संरचना सफल हुँदैन

भन्ने समतामूलक धारणालाई व्यक्त गर्दै रिमालले यस्तो अन्यायलाई नारीले चुपचाप सहेर बस्नु हुँदैन त्यसको लागि क्रान्तिकारी बन्नु पर्छ भन्दै नारीलाई जागरणमा सामेल गराएका छन् । तत्कालीन सामन्ती समाजमा बसेर यस्तो साहस गर्नु स्वयम् रिमालका लागि गम्भीर चुनौती

हो । तर उसले त्यसको लागि कुनै पनि बाधाको ख्याल गरेनन् । समाजमा नारी र पुरुषको समान व्यवहार हुनुपर्छ कसैले कसैलाई नीच सम्झेर त्यस्तो व्यवहार गरिनु हुँदैन भन्ने धारणा रिमालको रहेको छ । नाटकमा रहेका पुरुष पात्रहरूले नारीमाथि गरेका गलत व्यवहारले नारीको जीवन त वरवादी भयो नै उनीहरूलाई पनि असत् पात्रका रूपमा हेरिनुले उनीहरूको जीवन पनि सफल भएन कृष्णले युवतीको चाहनामाथि धावा बोलेको कारण ऊ स्वयम् पनि खुशी छ भन्न सकिदैन किनकी उसले युवतीसँग भनेको यस भनाइले उसमा पाश्चाताप भएको छ भन्न सकिन्छ । मेरो त्यो उहिलेको बुद्धिको गोरेटोमा यो दुनिया हिडेको भए सबको घर मसान बनिसक्यो । मरेपछि जलाउनेहरू नपाएर सबै त्यसै कुहिन्ये दुर्गन्धको कुहिरो लाग्यो । फुस्रो जुन र घाममा हाडैहाडले डिच्च परेर हास्दै आफूलाई गिज्याउँथे अनि दुःखले घोरिलएको सुखले फुर्फुरिएको , बुद्धिले सन्केको , पृथ्वीको कोलाहल यो मानिस संसारमा नमुनाको निमित्त पनि पाइँदैनथ्यो (रिमाल: २००३) यसलाई ग्लानी भए पनि त्यसमा मनन गरेर सुधार गर्न चाहँदैनन बरु अर्को त्यस्तै अपराध गर्न बरु अग्रसर हुन्छ । उसको यही प्रवृत्तिमाथि रिमाल कडा प्रतिवाद गरेका छन् । कृष्णको यही

प्रवृत्तिले ऊ दुर्घटित भएको छ । कान्छी पत्नी मरेकी छ जेठीले घर छोडेकी छ । आमाबुवा पनि घर छोडेर गएका छन् । यदि कृष्णले कान्छी श्रीमतीलाई स्वाभाविक व्यवहार गरेको भए उसको मृत्यु हुने थिएन अनि जेठी पनि घर छोड्ने थिइन् । यसरी रिमालले पुरुषको खेलौना मात्र बनेर स्वास्नी मान्छे, बस्न नसक्ने स्थितिको पर्दाफास गरिदिएर नारीलाई क्रान्तिकारी बन्न बाटो खोलिदिएका छन् अनि नारीलाई सामाजिक अन्यायको स्वरूप चिनाएका छन् । यसरी पितृसत्तात्मक समाजमा नारीको स्थिति कस्तो हुन्छ भन्ने कुरालाई रिमालले उदाङ्ग पारेर देखाउने प्रयास गरेका छ उसले मसानमा आफूलाई जे गरे पनि हुने अधिकार अरुलाई बिराउनै नहुने कर्तव्य यो कहाँको न्याय हो ? भन्ने उद्गार व्यक्त गरेर नाटकको मुलभुत विचार बिन्दु बनाएका छन् । स्त्री र पुरुषको अधिकार र कर्तव्य समान हुन्छ, हुनुपर्छ यही न्याय हो । यस भनाइले तत्कालीन नेपालको राष्ट्रिय सन्दर्भलाई पनि स्पष्ट गरेको छ । राणाकालीन नेपाली समाजमा यही प्रश्न अल्झिएर बसेको थियो । प्रत्येक स्वाभिमानी र सचेत नेपाली राणा वंशलाई जे गरेपनि हुने अधिकार र जनतालाई बिराउनै नहुने कर्तव्यको अंशवण्डा भएको अनुभव पनि गर्दथ्यो र न्याय पाउन अरण्य रोदन गरिरहेकी थियो । यस्तो विचार प्रकट गरेर अबला मानिएकी नारीलाई पतिसित अधिकार प्राप्तिको लागि सङ्घर्षमा उतानै रिमालले अप्रत्यक्ष रूपमा आफूलाई दुर्बल मान्ने नेपाली जनताको मनमा क्रान्तिको दीप बालिदिन्छु -उपाध्ययः २०३२) ।

पति र पत्नीको सम्बन्ध न शरीरले बाँधिएको हुन्छ न धर्मशास्त्रका पक्षपातपूर्ण विधानले यो त पारस्परिक सद्भावना, प्रेम र कर्तव्यबोधमा बाधिएको हुन्छ, हुनुपर्छ । आफ्नो कर्तव्य नगर्ने र विश्वासघात तथा अन्याय गर्ने पतिको पत्नीमाथि कुनै अधिकार रहन्न । नारी पनि स्वतन्त्र भएर सम्बन्ध तोडी हिड्न सक्छे । त्यसैले त रिमाल युवतीमार्फत मनाउँछन् - स्वास्नी मान्छेहरु पनि एकलै निर्भर हिड्न सक्छन् । अब दयाको युग गयो , न्याय र हक माग्ने युग आयो । त्यसैले त दुलही यो भन्छे, मलाई हक चाहिएको छ, न्याय चाहिन्छ । निगाह हैन दया हैन । यसरी यी विविध अभिव्यक्तिबाट रिमाल तत्कालीन परिवेशमा राणाको दया र निगाहमा बाँच्न विवश हुनुपरेको नेपाली जनताको र आफ्नै पनि नियतिको विरुद्ध पनि विद्रोह गर्न खोजेको छन् । नारीलाई दुःखबाट मुक्ति पाउन रोएर होइन सडघर्ष बाटै हुनसक्छ भन्दै वाग्मतीलाई त्यो भनाउँछन् । 'रोएर केही पनि हुँदो रहेन' । यस संसारमा निर्धालाई बलियाले सताउने गर्छन् । ईश्वरले न्याय गर्दछन भन्नु आफूलाई ठगनु मात्र हो । मानव बुद्धि र उसद्वारा निर्मित विधानमा बाँधिएको संसार र समाजमा ईश्वरको निगाहले अधिकार प्राप्त हुँदैन भन्ने कुरा वाग्मतीको मुखबाट यो भन्न लगाएका छन् । दुःखीको दैव सहाय खै? यसरी रिमालले ईश्वरप्रतिको आस्थामा पनि शंका प्रकट गरेका छन् । रिमालमा नारीको सन्तानवी पत्नी र आमाको मर्यादा समान छ ।

समग्रमा मसान नारीका विविध रूपमध्ये विशेष मातृरूपमा सम्माननीय नाटक हो ।

४.४ 'यो प्रेम'

'यो प्रेम' नाटकमा नारी चिन्तन यो प्रेम गोपालप्रसाद रिमालको लेखनका दृष्टिले पहिलो नाटक हो । प्रस्तुत नाटकको रचना वि.स. २००१ देखि २००३ साल सम्मको समयाविसिधमा भाषानुवाद परिषद्मा जागिरे हुँदाको समयमा भएको हो भने प्रकाशन वि.स. २०१५ मा साभ्ना प्रकाशनबाट भएको हो यो प्रेम नाटकमा यथार्थवादी नाटकमा सीमित पात्रको प्रयोग गरेर मध्यमवर्गीय नेपाली समाजको चित्रण गरिएको छ । काठमाण्डौको पश्चिम छेउतिरको सडक छेउमा जोडिएर रहेको राणाकालीन परिवेशको चित्रण गर्ने स्थानलाई रिमालले प्रस्तुत नाटकमा स्थान दिएका छन् । प्रस्तुत नाटकमा नाटकीय कार्यव्यापारलाई भन्दा पात्रका संवादलाई बढी महत्व दिइएको छ । (आचार्य: कक्षा शिक्षण, २०६१) यो प्रेम यथार्थवादी नाट्यशैलीलाई अनुसरण गरेर लेखिएको नाटक भएकोले पञ्चसन्धिको व्यवस्था छैन । यसमा जम्मा ३ अङ्क छन्, जसमा पहिलो र दोस्रोमा एक-एक दृश्य तेस्रोमा ३ अलग दृश्यहरू जम्मा ७१ पृष्ठमा समपेतिएका छन् । यथाथएवादीले अन्वितित्रयलाई खासै महत्व नदिए पनि प्रस्तुत नाटकमा विशेष महत्व दिइएको छ । पहिलो अङ्कमा दिन भरी सडकेत गरिएको छ । दोस्रोमा दोस्रो दिन भनिएको छ भने तेस्रोमा केही दिन भनी सडकेत गरिएको छ । २४ घण्टाको सेरोफेरो भन्दा टाढा भएको देखिदैन र प्रथम र तेस्रो अङ्कका कार्यव्यापार शशीको कोठामा र दोस्रो अङ्कको कार्यव्यापार शेखरको कोठामा घटित छन् । पुरुष वर्गमा

विकसित भोगवादी प्रवृत्ति र नारीवर्गमा पवकसित अस्मिताको खोजीलाई दुई प्रमुख वर्गका रूपमा प्रस्तुत गरी यिनै दुई प्रवृत्तिको द्वन्द्वका माध्यमले यो प्रेमको कथावस्तु टुङ्ग्याइएको छ । सानुबाबु शशीलाई चाहिन्छ, शशी शेखरलाई चाहन्छे । शेखर र गंगा एक अर्कालाई चाहेर पनि परिस्थितिवस नचाहने हुन जान्छ । यो प्रेम आत्मा र द्वन्द्वको नाटक हो । यो उच्च अहम र अधम अहमको सङ्घर्षको व्यथामय वृत्तान्त हो । पुरुष भद्र र अभद्र दुबै रूपसित नारीलाई परिचित गराइ भद्र रूपप्रति श्रद्धालु हुन र अभद्र रूपप्रति सावधान भएर जोगिन प्रेरणा दिनु प्रस्तुत नाटकको उद्देश्य हो । त्यसैले यो प्रेमको चाहनाबाट थालिन्छ । र प्रेम प्रेम थिएन वासनाको आग्रह मात्र थियो भन्ने ज्ञान पाएर त्यसबाट जोगिन नारी सावधान भएको देखाएर टुङ्गो लाग्छ ।

नेपालको समाजिक संरचनाको तत्कालीन परिवेशको अन्याय ग्रस्त स्थितिमा परिवर्तन ल्याउन सामाजिक क्रान्तिको आवश्यकता छ भने सतर्कता पनि प्रस्तुत नाटकले दिएको छ । अर्थत् समाजको कालो क्षणलाई परिवर्तन गर्न सामाजिक क्रान्तिका आवश्यकता छ । प्रस्तुत नाटकले नारीको नारको त्यही कालेपक्षलाई हटाउन नारीमा चेतनाको आवश्यकता महसुस गरेर रिमालले प्रस्तुत नाटकको रचना गरेको देखिन्छ । विश्वस्तरमा हेर्ने हो भने पनि अन्तराष्ट्रिय नारी वर्षले समानता, शान्ति र विकसको जारा सन् १९०७ मा प्रयोग गर्‍यो जबकि रिमालले सन् १९४५ तिर नै नारी सव्त्न्वता र पप्रगतिका निम्ति

आफ्ना नाटकहरुमा बुलन्द उठाए (कोइराला: साहित्यकार गोपालप्रसाद रिमाल , २०६२, पृ. ६९) ।

रिमालका नाटकमा नारीको मुख्य भूमिका हो आमा बन्नु वा बन्न जाहनु । आमा बन्न चाहनु नौ नारी जीवनको सार्थकता र सफलता हो तथा आमा बन्ने हुनले ती महिमापूर्ण र आदरणइ छन् यही नै मुल धारणा रिमालको रहेको छ । यस नाटकले पुरुषवर्गको विकृत प्रेम धारणालाई उद.घाटन गरेको छ ।

४.४.१ 'यो प्रेम' नाटकमा प्रस्तुत प्रमुख नारीपात्र

रिमालको दास्रो नाटक यो प्रमा समायोजन गरिएका नारीपात्रहरुलाई केलाउँदा गंगा शशी शेखरकी आमा .....

पात्रहरु नाटकीय रंगमञ्चमा समायोजन भएका देखिन्छन । तसर्थ तिनीहरु मध्ये प्रमुख नारी पात्रको भुमिकलाई विश्लेषणात्मक तरिकाले स्पस्याउनु यस सन्दर्भको मूल लक्ष्य हो ।

४.४.१.१ गंगा

गंगा यो प्रेम नाटककी प्रमुख नारीपात्र हो । गंगा यौन आकर्षण र यौन तिर्खालाई प्रेमको संज्ञा दिन खोज्ने पुरुषहरुको विरुद्ध र त्यसै भ्रममा परेर विधवासमेत हुन पुगेकी नारीको आफ्नै भावना सित पनि विद्रोह गर्ने नारीको प्रतिनिधि हो । उः नाटकमा प्रेमिका, विधवा पत्नी , दिदी र आमाको रुपमा देखिन्छे । विधवा दिदी र आमाको रुपमा कुशल अभिनय गरेकी छ । नारीप्रचलित पीडा र पुरुषको सुपरिचत व्यभिचारको सनदर्भमा गंगाले गरेका विद्रोहलाई मसानकी युवती यो प्रेमको गंगाको पुनलेखन हो भन्नेहरु पनि होलान तर यहाँ नारीलाई नयाँ परिवेश दिएर

परिभाषित गर्ने उको शाश्वत मूल्यको पुनर्मूल्याङ्कन छ । (प्रधानः रिमालका नाटक र विद्रोही नायिकाहरु २०५१, पृ ११३) ।

प्रेमिका र पत्नीका रूपमा गंगाको चरित्र कमजोर छ । जसको महसूस उसलाई ढिलै गरेर आउँछ । यौवनको आवेगमा उसबाट भएका भूलहरु पुर्वनाटकको वर्णनबाट थाहा हुन्छ । उसको भुलको सुरुवात् विवाहित शेखरसँगको प्रेमबाट हुन्छ । विवाहित शेखरलाई प्रेम गरेर सौतामाथि भए पनि पोइला जान तयार थिई तर शेखर भने गंगाभन्दा पनि गंगाको यौवन र रूपमा लोभिएको थियो । जसको कुनै हेक्का गंगालाई थिएन् । उसलाई पनि यौवनको मोह चढिसकेको कारण समाजको अगागिड एउटा गतिलो ठानिएको पुरुषको प्रेममा बेरिन पुगेकी थिई रुखमा लहरा जस्तै , उसलाई त्यो अन्ध प्रेमले यति विकृत पारेको थियो कि आफ्नो विवाहित पतिको शान्त , शिष्ट र प्रमपूर्ण व्यवहारले पनि उसको छातीभित्र जेलिएको प्रेमको जालोलाई हटाउन सकेन जसको कारण उसले आफ्नो पतिलाई प्रेम त के दयासम् मगर्न सकिन । बाह्य रूपमा लोकाचारको लागि पतिव्रत कायम गरे पनि भित्री मनले श्रीमानको मृत्यु चाहकी थिई भन्न सकिन्छ । त्यसैले लोग्नेसँग झगडा गरेर निहुँ खोज्ने गर्थी । पतिको त्यो समझदारीपूर्ण व्यवहारलाई कमजोरी ठानेर गंगाले जीवनमा ठूलो भुल गरेकी थिई । गंगाले जुनसुकै व्यवहार गरेर भए पनि आखिर लोग्नेसँग रिसाउँदै शेखरसँग नजिक हुनखोजे पनि आखिर उसको सपना सपनै रहयो । उसको यस भनाइले पनि उसको आफ्नो कठोर व्यवहारको प्रतिबिम्ब छर्लङ्गिन्छ, यतिका भएपछि पनि मैले त्यो मान्छेलाई चिन्न सकिन दया गर्न पनि सकिन माया त पर जाओस् । उल्टो उसले केही गर्न नसकेको डराएरु काँतर भएर यो

मनलाई भन विर्गान थाले । आज त केही गरेन लौ कहिले फेरि त्यो कुरा उठाएर केही गर्न खोज्यो मन त्यसको छोरो त्यसैको काखमा फ्याँकेर म आफ्नो बाटो लाग्छु त्यसको मुखै हेर्दिन (रिमाल: २०१५)

जिउँदो अवस्थासम्म चिन्न नसक्नु र मृत्युपछि उसको महानता थाहा पाएर पछताउनु गंगाको कमजोरी पक्ष हो । आफ्नो पूर्व प्रेम कथा थाहा पाएर पनि उसको पतिले केही नगरेकोमा गंगाले कायर ठानेकी छ, अनि घृणाको भावले हेर्न थालेकी छ साथै पतिलाई रिस उठाउन उपद्रो समेत गर्नु त्यही शेखरप्रतिको अन्धो प्रेम हो । उसले पतिलाई सौता ल्याउन समेत भन्न पछि परेकी छैन । यसबाट पनि उसको अचेतनमा शेखर नै सक्रिय रहेको स्पष्ट हुन्छ । गंगाले सज्जन पतिमाथि चिताएको परिणामले पतिको मृत्यु भयो तर यस घटनाले भने गंगाको सम्पूर्ण व्यवहार माथि आघात पुऱ्यायो , पश्चाताप आत्मग्लानीको उको मन छियाछिया नै भयो अब उसको नैतिक चेतना सक्रिय हुन जान्छ, जसले शेखरका स्थानमा मृत पति र छोरालाई प्रेम गरेर जीवन बिताउने निर्णय गर्छे । उसको यस भनाइले पनि आफ्नो पहिलेको मनस्थिति परिवर्तन भएको छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ - 'म उहिलेकी गंगा होइन , उहिलेकी गंगा त मरिसकी' (पूर्ववत्,) हुनत गंगाले शेखरको प्रेम वा शेखर प्रतिको उसको अन्धोभक्तता हटिसकेको छैन । अझै पनि शेखरकी श्रीमतीको मृत्युले दुबैले सामीत्य चाहनु अस्वाभाविक पनि होइन । सबै कुरा गुमाएर कहाल्ली लाग्दो वैधत्यको कुरा पञ्जामा परिसकेपछि उसलाई के लाग्छ भने विवाहित शेखरसँग प्रेम गर्नु र सौतामाथि भए पनि पोइला जान तयार हुनु यौवनको आवेश मात्र थियो, एक अनुचित मोह थियो ,। अरु गोप्य पुरुष नपाइएकोले नजिकको रुखमा

बेर्हिआको लहरा जस्तै सबभन्दा नजिकको गतिलो ठानेर शेखरसँग लहसिन पुगेकी थिई । नारी जीवनको सार्थकता मातृत्वमै प्राप्त हुने महसूस भएपछि वासनामा भुल्ने भिङ्गाहरुबाट प्रहारका रुपमा घरको ढोकाको साथै मनकै ढोका सदाका लागि बन्द गरिदिन्छे ।

क. प्रेमिकाको रुपमा गंगा

ख. पत्नीका रुपमा गंगा

ग. आमाको रुपमा गंगा

घ. विधुवाका रुपमा गंगा

गंगा 'यो प्रेम' नाटककी नायिका वा प्रमुख नारी पात्र हो । उसको चरित्र विवाहपूर्व शेखरकी प्रेमिकाको रुपमा विवाह पश्चात पत्नीका रुपमा र एक पुत्रकी विधुवा आमाका रुपमा देखापरेको छ । प्रेमिकाका रुपमा गंगाको चरित्र व्यक्ति सशक्त रुपमा नाटकमा रहेको छैन । त्यसका सट्टा उसको चरित्र कमजोर रहेको देखिन्छ । शेखरकी प्रेमिकाका रुपमा गंगाको प्रेमिका चरित्रलाई हेर्दा उसको प्रेम आवेश प्रदान रहेको देखिन्छ । जुन प्रेमले तर्कवितर्क र यथार्थ अयथार्थ सम्भव असम्भव भन्दा पनि यौवनको आवेगमा आएर कुनै कुरालाई ध्यान नदिई भ्रवाम्मै होमिएर एका-एक आकर्षक व्यक्तित्व भएको शेखरसँग प्रेम गरेको देखिन्छ । शेखरकी पत्नी हुँदा हुँदै पनि आफू कुमारी भएकी गंगा पर पुरुषसँग प्रेम गर्नु व्यक्ति राम्रो हुन् भन्ने पनि ठान्दिन् र प्रेममा शेखरलाई आफ्नो सर्वे-सवा सम्झी आफूलाई शेखरकी कान्छी पत्नी हुन् र कान्छी पत्नीका रुपमा भिन्न समेत तयार भएकी प्रेमिका देखापर्दछे । जसले गर्दा ऊ शेखरलाई औधी

माया तँ गछे तर सम्भावय भविष्यको कुनै वास्ता गर्दिन् । आफ्नो जीवनमा विवाहित शेखरसँग प्रेम गरेर सौतामाथि भएपनि जान पनि वा दिन तयार हुन्छे । भने शेखर चाहिँ उसको आत्मिक प्रेममा नभएर गंगाको यौवन र रूपमा लोभिएर प्रेम गर्न पुगेको कुरा समेत थाहा पाउँदिन । यौनको मात चढेकाले समाजको अगाडि गतिलो ठानिएको परपुरुष सँग गासिन पुग्छे । यो उसको प्रेमान्ध मात्र हो उसलाई यो अन्ध प्रेमले यति विकृत पार्छ कि आफ्नो विवाहित पतिको शान्त-शिष्ट र प्रेमपूर्ण व्यवहारले पनि छातीभित्र जेलिएको प्रेमको जालोलाई अटाउन सक्दैन । जसले गर्दा उसले आफ्नो पतिलाई समेत दयासम्म पनि गर्दिन । बाहिरीय लोकाचारको लागि पतिमाने पनि उसले पनि नै देवता हुन भने हिन्दु संस्कृतिलाई भुलेकी छे र श्रीमान्को मृत्यु चाहेकी छ ।

यसरी 'यो प्रेम' नाटकमा देखापरेकी प्रमुख नारीपात्र गंगा वैशको उर्लदो लहरले आवेगमा आई कुनै सोच विचारै नगरी परपुरुषसँग प्रेम गर्ने तर आफ्नै विवाहिता पतिलाई प्रेम नगरी त्यसका सट्टामा मृत्युको कामना गर्न पुग्छे । जसबाट पनि नै देवता हुन भने मान्यता विपरीत देखापरेकी हुनाले उसलाई सफल प्रेमिका रूपमा लिन सकिदैन ।

ख. पत्नीका रूपमा गंगा

'यो प्रेम' नाटककी गंगा पत्नीका रूपमा पनि नाटकमा देखपरेकी छे । परिस्तीले कोल्टो फेरदै जाँदा शुरुमा शेखरकी प्रेमिकाका रूपमा देखापरेकी गंगा प्रेमिका जीवनमा असफल भएकी छे , भने पत्नीका

रूपमा पनि उसको जीवन सुखद र सफल हुन सकेको छैन । अर्काकी पत्नी भइसके पछि पनि गंगाको मनमा शेखरप्रतिको आकर्षण भेटिदैन । बरु ऊ लोग्नेसँग निहुँ खोजी उसको छोरा उसैको काखमा फालेर शेखरसँग जाने ताकमा हुन्छे । तर उसले सोचेअनुसार चाहे जस्तो स्थिति हुन सक्दैन । यस कुराबाट पनि उसले पतिको सम्भदारीपूर्ण व्यवहालाई कमजोरी ठानेर जीवनमा ठूलो व्यवहारलाई कमजोरी ठानेर जीवनमा ठूलो भुल गरेकी थिइ । उसको पति आफ्नी पत्नी गंगाको पूर्व सम्बन्ध थाहा पाएर पनि अनावश्यक शंका उब्जाएर नराम्रो स्थिति सृजन गर्नु चाहदैन भने गंगा पूर्व सम्बन्धले बिग्रेको मनले गर्दा उल्टै पतिसँग निहुँ खोजेर घरबाट निस्कने बहना खोजीरहेकै हुन्छे । यसबाट पनि चरित्रहीन पत्नीका रूपमा गंगालाई लिन सकिन्छ। समय बित्दै जाँदा गंगा एउटा छोराकी आमा बन्न पुग्छे । भन्ने आमा भइसकेपछि पनि उसले प्रकट गरेको उदगारबाट ऊ असल पत्नी नभएको प्रस्ट हुन्छ । “यतिका भएपछि पनि मैले त्यो मान्छेलाई चिन्न सकिन दया पनि सकिन माया त परै जाओस् आज त केही गरेन लौ , कहिले फेरि त्यो कुरा उठाएर केही गर्न खोज्यो भने त्यसको छोरो त्यसैको काखमा फ्याँकेर म आफ्नो बाटो लाग्छु त्यसको मुखै हेर्दिन (रिमाल: २०१५) ।

जिउँदो अवस्था सम्म अवस्थामा सम्म चिन्न नसक्नु र मृत्युपछि उसको महानतालाई थाहा पाएर पछुताउनु गंगाको कमजोर पक्ष हो । आफ्नो पूर्व प्रेम प्रसँग थाहा पाएर पनि केहि नगरी भित्र भित्रै तडपिएर प्राण: त्याग्नु गर्न पुगेको आफ्नो पतिको आन्तरिक अर्थात बुझेर ऊ पश्चातापको ज्वालाले जलन पुगेकी छे ।

पति माथि चिताएको गलत परिणामले नै पतिको मृत्यु भएको कुरा बुझेकी गंगाको सम्पूर्ण व्यवहार परिवर्तन हुन्छ । आत्मगलानी ले उसको मन छियाँ-छियाँ हुन्छ र शेखरका स्थानमा मृतः पति र छोरालाई प्रेम गरेर बैध्वय जीवन बिताउने निर्णय गर्छे । भने घरी शेखरतिर आर्कषित हुँदै शशीलाई छोरो पाल्न भन्न पुग्छे, भने घरी शेखरको अशुद्ध प्रेमको छाँया समेत आफ्नो छोरामाथि नपरोस भन्दै हिन र घृणा भावले द्वन्द्वमा फसछे । ऊ अन्तयमा जीवनको निर्णय मातृत्वलाई जीवित तुल्याउनका लागि उद्वयत हुँदै शेखरलाई ठोकै देखि फर्काएर नआउन भन्छे । यसरी नाटकमा गंगा सफल पत्नीका रूपमा स्थापित हुन नसकेकी पात्रका रूपमा देखापरेकी छे । ऊ नाटकको शुरुमा शेखरसँग प्रेम गर्छे भनी पछि गएर अकैसँग विवाह गर्न पुग्छे । तर उसले आफ्नो पतिलाई उचित किसिमको व्यवहार हेरविचार र सम्मान जनक व्यवहार समेत गरेकी छैन । त्यसका सट्टा गंगाले आफ्नो पनि माथि अनेक किसिमका दुरव्यवहार गरेकी छे । जुन पत्नीले निर्वाह गर्ने धर्मका विरुद्ध देखापर्दछ । यसबाट पनि उसको पत्नी जीवन सफल हुन सकेको देखिदैन । त्यसैले नाटकमा ऊ असफल पत्नीका रूपमा देखापरेकी छे ।

ग. आमाको रूपमा गंगा

‘यो प्रेम’ नाटककी नायिका गंगा नाटकमा आमाको रूपमा पनि देखापरेकी छे । शेखरसँग प्रेम गर्ने गंगा विवाह पश्चात् एउटा छोराकी आमा बन्न पुगेकी छे । आफ्नो घरमा गंगाले सन्तानवती भएर पनि आफ्नो पतिलाई कहिल्यै पनि सम्मान जनक व्यवहार

गर्न सकेकी छैन् । विवाह पश्चात पनि पूर्वप्रेमी शेखरलाई नै धेरै माया गर्न पुग्छे, जसको कारण गंगाको पूर्व प्रेम प्रसंग थाहा पाएर उसको प्रति भित्र-भित्रै तडपिएर मृत्यु वहन गर्न पुग्छ । यस्तो दुःखद अवस्था सृजना गर्ने काम पनि गंगाबाट भएको देखिन्छ । पतिको मृत्युपश्चात बाँकी वैध्वय जीवन विताउनका लागि माइत आइपुगेकी गंगा आफ्नो छोरो अरुलाई नै जिम्मा लगाएर शेखरसँगै बस्ने चाहना प्रकट गर्छे, भने पछि गएर मातृत्वको रहस्य बुझी आफ्नो पतिको मृत्युको कारण समेत आफ्नै पूर्व प्रेमप्रसंग भएको ठान्छे । त्यसपछि गंगा दृढ संकल्प गर्दै आफ्नो सन्तानको मूख र मृतकपतिलाई सम्भ्रदै भावी जीवन विताउने अठोट गर्छे । यसबाट उसको चरित्र द्वन्द्वात्मक रूपमा रहेको प्रस्ट हुन्छ ।

अतहः नाटकको प्रारम्भवा प्रेमको उल्मागले शेखरलाई प्रेम गर्न पुगेकी गंगा वैध्वय जीवनमा पनि शेखरपतिको अनुराग भुल्न सकिदैन तर अन्त्यमा नारी जीवनको महत्वपूर्ण कुरा मातृत्व नै रहेछ, भने बुझेर शेखरपतिको अनुराग त्यागी मातृत्वलाई नै महत्वपूर्ण ठान्न पुग्छे । यसबाट उसलाई द्वन्द्वमा फस्ने आमाको प्रतिनिधि पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ ।

घ. विधुवाका रूपमा गंगा

गंगा 'यो प्रेम' नाटकमा विविध किसिमका चारित्रिका विशेषताहरु बोकेर देखा परेकी पात्र हो । उसको प्रेमिका जीवन, आमा जीवन, पत्नीजीवन सुःखद नरहे भै वैध्वय जीवन पनि सुःखद देखिदैन । शेखरसँग प्रेम गर्ने गंगा विवाह पश्चात आफ्नो पतिलाई सम्मान

जनक व्यवहार गर्न चाहन्न । जसले गर्दा एउटा सन्तानकी आमा हुने वितिकै विधुवा बन्न पुग्छे । विधुवा बनीसकेपछि पनि उसले आफ्नो पूर्व प्रेमलाई भुल्न सकेकी छैन । त्यसको सट्टा ऊ आफ्नो पूर्व प्रेमीलाई नै रुचाउँछे हिन्दु संस्कृति अनुसार विधुवा भइसकेपछि पनि पर-पुरुषसँग अनैतिक सम्बन्धका लागि मनस्थिति बनाउने राम्रो मानिदैन । उसले वैध्वय जीवनका नीति नियमलाई पनि पालना गर्न सकेकी छैन ।

यसरी नाटकमा देखा परेका प्रमुख नारी पात्र गंगा अल्पआयुमै विधुवा बन्न पुग्दछे । एकातर्फ भन्ने उसको वैध्वय जीवनको मूल कारण पनि उहि नै हो । विधुवा पछिको उसको दैनिय अवस्थाले पनि उसको वैध्वय जीवन त्यक्ति राम्रो नभएको देखिन्छ ।

रिमालद्वारा लिखित 'यो प्रेम' नाटककी नायिका गंगा नाटकमा प्रेमिका रुपमा, आमाका रुपमा , पत्नीका रुपमा र विधुवाको रुपमा देखापरेकी छे । विविध चारित्रिक विशेषता बोकेकी गंगाको जीवन कुनै पनि अवस्थामा सफल नभएको देखिन्छ । प्रेमिका रुपमा पनि ऊ सफल देखिएकी छैन । पत्नीका रुपमा पनि उसले असल पत्नीले गुन गुन पति प्रतिको दायित्व पूरा गर्न सकेकी छैन भन्ने एउटा सन्तानकी आमा भएर पनि सन्तानलाई अरुकै साथ लगाएर शेखरसँग प्रेममा बाधिने इच्छा प्रकट गर्नाले पनि ऊ सफल आमाका रुपमा नाटकमा आउन सकेकी छैन । पतिलाई भित्र-भित्रै अग्नीको ज्वालाले जलन विवस बनाउनु गंगा उमेर न ढल्कदै विधुवा बन्न पुग्छे । विधुवा भइसके पछि पनि मनमा अनेक

किसिमका विकृत भावना संगालेर घरे प्रेमिका चरित्रलाई र घरे असल मातृत्वलाई महत्व दिन खोज्छे । जसले गर्दा ऊ नत असल प्रेमिका नै बन्न पुगेकी छे न त आमा नै त्यसैले गंगाको चरित्रिक विशेषतालाई हेर्दा उसको जीवन आन्तरिक मानसिक द्वन्द्वको भासमा फसेको जीवन देखा पर्दछ ।

४.४.१.२ शशि

शशि 'यो प्रेम' नाटककी सहायक नारीजपात्र हो । ऊ मध्यमवर्गीय परिवारकी छोरी हो । करिब सत्र अठार वर्षको शशी गंगाकी बहिनी हो । सिंगारमा विशेष ध्यान दिने शशि उमेरको कारण अलि चञ्चले कि सिमकी पात्र पनि हो । ऊ प्रेममय सेहारमा विचरण गर्न मन पराउने शशी मन परेको मान्छे नै को छ र ? आनि उसलाई कसले मन पराउँछ र? भन्ने उसको खुल्दुलीबाट बिस्तारै के थाहा पाइन्छ भने उसले मन पराएको वा रोजेको मान्छे नै शेखर हो । प्रेममा रोज्नु मनोवैज्ञानिक यथार्थ हो -दाहाल , नाटककार रिमालका नारी पात्रहरुमा पाइने विद्रोही स्वभाव , गरिमा , पू .१०१) । शशीले शेखरलाई रोजेर मनोवैज्ञानिक सत्यलाई उद्घाटित गरेकी छ तर यसो रोजाए गलत मान्छेलाई टुन पुगेको छ । यो कुराको ज्ञान भने उसभित्र आइसकेको हुँदैन शेखरले शशीलाई माया गर्थ्यो कि गर्दैनन्त्यो त्यो त भन्न सकिन्न तर सानुबाबु भने कलिली शशीको रूप र

यौवनमा लड्ड परेको देखिन्छ, शेखरसँग प्रेम गरेकोमा अन्धी ठान्ने शशी दिदीको दुःखमा रुने र सुखमा सुशी हुने एउटी सच्चा बहिनी देखिन्छे । शशीको मनमा प्रणयमूलक अनुरागको उदय शेखर र गंगाभै प्रेम ससन्दर्भबाट उब्जेको देखिन्छ । शशी प्रेमको सम्बन्धमा निकै तयार भएर विश्लेषण गर्छे तर स्वयम भने अपरिपक्क व्यवहार गर्छे । शेखर र गंगाको जस्तो भएपछि सौता होस -नहोस त्यो ख्याल राख्नु ठीक होइन भन्ने सोचेर ऊ शेखरले सोधेको भए गंगालाई घर लैजान सल्लाह दिन्थे अर्थात नहुने प्रेम भएपछि ऊ त्यसलाई निमोठनु हानिकारक ठान्छे । उनीहरुको प्रेम दुर्घटनाले उसलाई यही सिकाएको छ फेरि उसले सानुबाबुलाई विवाहित भएर अर्कोसित प्रेम गर्न खोजेकोमा भूपार्नु र शेखरलाई घरमा स्वस्नी छँदा छदै कुन नाक लिएर गंगासित प्रेम गर्न आयो त्यो शेखर ? भन्नुले ऊ विवाहित र कुमारी बीचको प्रेमलाई अनुचित मान्छे भन्ने पनि थाहा हुन्छ तर शेखरले गंगाले नलगे आफले मौका पाउने आशा गर्ने शशी आफ्नो प्रेम को सन्दर्भमा भने धेरै कच्चा नै देखिन्छे । वासनाको भनेको सानुबाबुको स्वर्धी प्रस्तावलाई अस्वीकार गर्दै भन्छे - गंगाको त्यो दुर्गाति देखिसके पछि तिमीले यो के कुरा लिएर आएको सानुबाबु ? के देखिन्छ भन्ने शशी एउटी निर्णय लिन नसक्ने चञ्चले रुपका देखिएकी छ । सानु बाबुको धनको घमण्डले उसलाई कता -कता रिस उठेको छ भने दिदीको शेखर सँगको प्रेम कथा पाएकी शशीलाई पनि शेखर मने मन पर्छ । दिदीका आज्ञाअनुसार चहने शशी आफैले गरेको काममा डाको छाडेर रुन्छु । यसबाट पनि उसको खपरिपक्क मनमा रहेमो प्रेम भाव वा आकर्षण भावको प्रत्यक्ष अनुभव गंगालाई

पनि हुन्छ तर गंगाले बरबादी हुन लागेको अवस्थाबाट बचाउँदै भन्छे यो प्रेम वा शेखरसँगको प्रेम केवल चिनजु जस्तो सित लहसिएकी साली मात्र हो । दिदीको यो विश्लेषण शान्त भएर सुनेपछि भने ऊ प्रेम पाउने आशाप्रति निराशा नै छ तर गंगाले नैराश्यलाई भविष्यप्रतिको आशा देखेपछि ढाकिएकी छ।

यसरी शशीको इगोले काम नगरे पनि सुपरइगोले उसलाई बर्बाद हुनबाट जोगाएको छ यस दृष्टले शशीलाई आरम नियन्त्रण गर्न सक्ने नारीका रूपमा लिन सकिन्छ । वासानाको लोभले स्पर्श गर्न आउने सानुसबाबुलाई अत्काएबाट ऊ बसनात्मक प्रेममा पर्न नचाउने नारीपात्र हो भन्न सकिन्छ भने आफू खुलेर विद्रोहीनी बन्न नसके पनि गंगालाई सअयोग गरेर विद्रोहको लाइनमा भने परेकी छ ।

साहयक पात्र

(क) प्रेमिका रूपमा शशि

शशी 'यो प्रेम' नाटकका साहयक नारी पात्र हो । ऊ नाटकमा गंगाकी बहिनीकी रूपमा आएकी छे । ऊ शेखर र नायिका गंगाको । प्रेम सम्बन्धलाई सहयोग गर्ने पात्र पनि हो । मध्यम वर्गीय परिवारकी छोरी शशी १७ र १८ वर्षीकी छे सिंगारमा विशेष ध्यान दिने शशी उमेरका कारण अलि चन्चले छे । ऊ आफनी दिदी गंगा र शेखरको प्रेमलाई अगाडि बढाएर सहयोग गर्ने शशी दिदीको दुःखमा रुने र खुःखमा खुशी हुने पात्र हो । उसको मनमा प्रणयमूलक अनुरागको उद शेखर र गंगा भै प्रेम सन्दर्भबाट उब्जेको देखिन्छ । प्रेम को सम्बन्धमा निकै उदार भएर देखिने शशी उदार भएर प्रेमको

विश्लेषण गर्छे तर स्व मभने अपरिपक्व व्यवहार गर्छे । सौता होस वा नहोस प्रेम गरेपछि त्यो ख्याल राख्नु ठिक होइन सोचेर आफूलाई शेखरलाई सोधेको भए गंगालाई घर लै जाने सल्लाह दिन्थे , समेत भन्थे । ऊ प्रेम भएपछि त्यसलाई निमोत्नु हानीकारका ठान्छे । जसबाट उसमा पनि प्रेम भाव भरिएर रहेको कुरा प्रस्ट हुन्छ भित्री रूपमा शेखरले गंगालाई नलगी आफूले मौका पाउने आशा गर्ने शशी आफ्नो प्रेम को सन्दर्भमा कच्चा नै देखियो सानुबाबुको स्वार्थी प्रेम प्रस्ताव लाई अस्वकार गर्दै उसले प्रेम प्रस्ताव लिएर आएको सानुबाबु लाई रिक्तै फकाइ दिन्थे । परिपक्व उमेर भइ नसकेकी शशी शेखर र गंगाको प्रेम देखेर कहिल्यै ऊ प्रेमको सुन्दर संसार मा विचरण गर्न चहन्थे । विवाहित पुरुषले प्रेमको प्रस्ताव राख्दा पनि विवाह गर्न नसक्नु नै उसमा चन्चल प्रवृत्ति र अतिर्णयात्मक स्थिति भएकी अपरिपक्व पात्र का रूपमा देखिन्थे ।

अतः १७ र १८ वर्षीकी शशी गंगा र शेखरको प्रेमबाट सकारात्मक र नाकारात्मक दुबै किसिमको प्रवाह ग्रहण गर्न पुगे पनि अन्त्यमा आफ्नो मनमा उब्जेका प्रेम प्रलयका उलदो बाढीलाई रोक्न पुग्छे । र गंगालाई सअयोग पुल्याउने सहयोगी बहिनीका रूपमा देखा परेकी छे । जसले गर्दा उसको प्रेमीका चरित्र खासै महत्वपूर्ण नरहेको देखिन्छ ।

(ख) बहिनाका रूपमा शशि

शशीको चरित्र नायिका रूपमा भन्दा बहिनीका रूपमा बढी सशक्त ढंगमा नाटकमा प्रस्तुत भएको देखिन्छ । ऊ उमेरका कारण चन्चले

भए पनि आफ्नो दिदी गंगा र शेखरको प्रेमका भने ज्यादै गम्भिर देखिन्छ । उसले गंगा र शेखरको प्रेमलाई अगाडी बढाउनका लागि सक्दो सहयोग गरेकी छे । जसबाट ऊ एक सहयोगी बहिनीका रूपमा नाटकमा आएकी छे । दिदीको प्रेमप्रति धेरै गम्भिर रहेकी ऊ दिदीको प्रेममा कहिल्यै सुखी र कहिल्यै दुःखी हुन्छे । ऊ बाबु आमाको आँखा छली कहिले उल्टा सिधा कुरा गरी दिदीको प्रेममा सहयोग गर्छे भने भित्र -भित्रै दिदीको प्रेम असफल भए शेखरसँग आफै विवाह गर्न पनि चाहन्थे जसबाट ऊ सहयोगी बहिनीका साथै मैका पर्दा निजी स्वार्थका लागी जस्तो सुकै काम गर्न पनि पछि न हटने स्वार्थी बहिनीका रूपमा देखापछे ।

समग्रमा शशिको बहिनी चरित्रलाई हेर्दा उसले दिदी गंगालाई सहयोग गरेबाट र सुखमा रमाउने गंगाले अत्यन्तै सहयोगी र उदार भावनाकी बहिनी हो भने कुरा प्रमाणित हुन्छ । भने आर्का तिर मैका पाए शेखरसँग विवाह गर्ने मन्सायले उसमा अपरिपक्वता रहेका स्पष्ट हुन्छ ।

(ग) शेखरकी आमा

‘यो प्रेम’ नाटकमा अन्य नारीपात्रहरूमा मञ्चीय पात्रका रूपमा शेखरकी आमा मात्र प्रस्तुत छ भने फोटोको रूपमा शेखरले विहे गर्न खोजेकी अर्को नारीको उल्लेख मात्र गरिएको छ । शेखरकी आमा एउटी असल आमा हो । छोराको खुशीको लागी आफू जे गर्न पनि तयार रहेको बताउने ऊ एक असल नारी पात्र हो । छोरा ले बुहारीका रूपमा जसलाई ल्याए पनि आफू बुहारी बन्न तयार रहेको

बताउने उसको निम्न भनाइले स्पस्ट पार्छ अहिले नै गंगालाई बिहे गछु भनेको भए म किमार्थ रोक्ने थिएन (रिमाल २०१५) । यसरी नेपाली समाजको तत्कालीन परिवेशमा छोराले मनपराएकी जोसुकैलाई बुहारी मान्न तयार हरनाले उसको मातृत्वको महत्व उचाइमा रहेको देखिन्छ । आफू माथि भएको सौतेनी थिचोमिचो र लोग्नेको सास्तीले बारम्बार सम्भनाले पीडा दिएको देखिएबाट पनि उसमा त्यो उदार भावना पलाएको हुनसक्छ । यसरी नाटकीय कार्यव्यापारका दृष्टिले शेखरकी आमा समग्रमा एक असल आमाको रूपका र असल र दयावान् नारीका रूपमा देखिएकी छ ।

४.४.२ नारीको नारीप्रतिको दृष्टिकोणका आधारमा 'यो प्रेम' नाटक

'यो प्रेम' नाटक रिमालको नारी सचेतनामा दृष्टिले महत्वपूर्ण नाटक हो । वासनात्मक प्रेमका भोकाहरुलाई राम्रो भूपड हो । प्रस्तुत नाटकमा केवल तीन नारीपात्रहरु मात्र उपस्थित छन् जसमा गंगा , शशि र शेखरकी आमा । यो प्रेम नाटकको उद्देश्य पुरुषको भद्र र अभद्र दुबै रूपसित नारीलाई परिचित गराई भद्र रूपप्रति सावधान भएर जोगिन प्रेरणा दिन हो -उपाध्याय २०३२)

गंगाको प्रेम चाहनाबाट थालिन्छ जुन सच्चा प्रेम थिएन वासनाको आग्रह मात्र थियो भन्ने ज्ञान पाएर त्यसबाट नारी सावधान भएको कुरा मार्फत गंगालाई एउटा आर्दश पात्रका रूपमा उपस्थित गराएर नाटक टुङ्गिएको छ । त्यसैले गंगा यस नाटककी प्रमुख नारी पात्र हो । करिब २० वर्षीय गंगा विधवा भएपछि छोराका साथ माइतमा आएर बसेपछि

नाटक संरचना तयार भएको छ , विद्यालयमा अध्ययनरत हुदा विवाहको कुरा छिनिएको भए एक वर्ष विवाहमा दिलाई भएको र यही समयमा शेखरसंग प्रेम गर्न पुगेकी गंगाको यो कदमले उसको सम्पूर्ण जीवनमा नौलौं परिस्थिति सृजना गरिदिन्छ । एउटा हट्टाकट्टा र जवान यसवकप्रति आकर्षित भएकी गंगाले वास्तवमा सच्चा प्रेम नगरेको स्वयमले स्वीकारेकी छ । प्रस्तुत नाटकमा गंगा र शशी दुई नारी पात्रका माध्यमबाट नारीको नारीप्रतिको चिन्तन गर्न सकिन्छ । यी दुबै नारी एउटै घरका अर्थात् खासै दिदी बहिनी हुन् । दुबै उमेरका हिसाबले केवल १७ देखि २० को बीचमा देखिएका छन् । अनि दुबै वासनाका भोगी पुरुषको झटो प्रेममा भावुक बने पनि परिस्थिति थाहा पाएर समयमै सजग भएर आफ्नो अस्मिताको रक्ष गर्न सक्षम भएका छन् । शशीलाई दिदीको रूपप्रति नजानिदै किसिमको ईर्ष्याबोध भए पनि प्रस्तुत नाटकमा नारी-नारी बीचको द्वन्द्व खासै नभएको देखिन्छ । शशि एउटी अपरिपक्क नारी

भएकीले उसमा गंगा र शेखरको प्रेम थाहा पाएपछि त्यस्तै प्रेम पाउने चाहना बढेना देखाइए पनि शेखरले उसप्रति गर्ने व्यवहारको केही सङ्केत पनि छैन । त्यस्तै एकतर्फी सानुबाबुको प्रेमाकर्षण लाई तिरस्कार गर्ने शशिमा शेखर र गंगाको प्रेमले पाठ सिकाउने भनिए पनि त्यो अवसर प्राप्त गर्न सकेकी छैन ।

गंगा र शेखरको प्रेमाकर्षण खासमा वासनात्मक मात्र रहेछ भन्ने थाहा पाएपछि गंगाले आफूलाई पूर्णरूपमा परिवर्तन गराई केवल मातृत्वको पवित्र सम्बन्धमा अफूलाई

स्थापित गराउने प्रणय गरी । शशीलाई शेखरसँगको सम्बन्ध थाहा पाए । अन्धो प्रेमप्रति सजग गराउँदै एउटा अभिभावकत्वमा अडिग रहेकी देखिन्छे । उसमा बहिनी प्रति कुनै ईर्ष्याबोध नभए पनि प्रेमको सच्चा बोध गर्न नपाएको गुनासो भने व्यक्त गर्दछो त्यसैले ऊ शशिसँग भनछे -आखिरमा प्रेम प्रेम भनेर जीवनभर जस्तो चिच्चाइयो तर मर्ने बेलासम्म पनि यो भोको ।यो प्रेमको धमिलो सङ्केत भन्दा बढता केही पाउला जस्तो लाग्दैन शशि (रिमाल२०१५) यसरी प्रस्तुत नाटकमा दिदी -बहिनी मूल रूपमा सहकारिलाकै भाव विधमान देखिन्छ, किनभने उनीहरु आफ्ना , सुख दुःखमा हरेक भाव आपसमा बाँडपाँड गर्छन । गंगा पनि बहिनी आफ्नो जीवनमा दिदीको जीवनबाट शिक्षा लिएर भुङ्ग्रोमा पर्नबाट जोगियोस चन्ने चाहन्छे र शशि पनि आज्ञाकारी बहिनी बनेर दिदीको अपेक्षा पूरा गरिदिन्छे । दुबै दिदी बहिनी एकमत रहेर शेखर र सानुबाबुका निम्न घर मन दुबै तिरको ढोका थुनिदिनुबाट उनीहरुका बीचको हार्दिकता शुभेच्छा र समझदारीलाई नै प्रकट गरेको छ ।

४.४.३ नारीको पुरुषप्रतिको दृष्टिकोणका आधारमा 'यो प्रेम' नाटक

'यो प्रेम' नाटक रिमालको मातृसताले जितेर पितृसतात्मक समाजका खराब आचरणमा पुरुषमाथिको विजय हो । नारीलाई एउटा वासनापूर्तिको साधन ठान्ने प्रवृत्तिलाई महिलाले दह्रो भापड लिएका छन् । हुन त रिमालका नाटकका नारीपात्र सहनशील पनि छन तर तीतो वास्तविकता थाहा पाएपछि भने सहेर बस्न नसक्ने क्रान्तिकारी पनि छन । पुरुषलाई सम्मनीय दर्जा दिँदा पनि उनीहरु निक्कै कठोर

भएर उपस्थित दुन्छन । यो प्रेममा नारीले पुरुषलाई पनि एउटा मानवीय आचरण हुनुपर्ने र नारीसरह नै पुरुषले पनि सह - अस्तित्वपूर्ण व्यवहार नारीमाथि गनुपर्ने धारणा व्यक्त गरेका छन । यदि महिलामाथि पुरुषले खराब पाइला चाले शेखर र सानुबाबु सरह तिरस्कृत भएर रहनु पर्छ भन्ने धारणा व्यक्त गरेका छन । यदि गंगाप्रति शेखरको सकारात्मक भाव भइदिएको भए उसले तिरस्कृत भएर गंगाको घर सबै मनबाट गलहतिनु पर्ने थिएन । गंगाले उसको मृत पतिलाई मरेपछि भए पनि स-सम्मान गरेर उसकै सम्मान स्पष्ट हुन्छन मात्र यति हो कि राम्रो व्यवहार गर्नेप्रति राम्रो र नराम्रो गर्नेलाई त्यस्तै व्यवहार गरेबाट उनीहरु पुरुषप्रति खराब छन् भन्न सकिन्छ ।

४.४.४ लेखकको नारीप्रतिको दृष्टिकोणका आधारमा 'यो प्रेम'नाटक

नाटककार गोपालप्रसाद रिमाल यथार्थवादी नाटककार हुन् । समाजमा रहेको विकृतिमाथि आफ्नो कलम चलाउने रिमालले प्रस्तुत नाटकमा नारी माथि गरिने शोषणको चित्रण गरेका छन । नेपाली साहित्यमा सर्वप्रथम नारीलाई एउटा गरिमामय उच्च स्थान दिन सफल रिमालले नारीका विविध रूपमध्ये मातृरूपलाई नै यस नाटकमा पनि महत्वपूर्ण रहेको । ठान्ने रिमालले गंगालाई शेखरसँग पुनः मिलन नगराई मृत पतिको निशानी छोरोलाई नै प्रेम गरेर जीवन बिताउन लगाएका छन् । रिमालको विचामा संसारमा गरिने प्रेममध्ये आमा छोरा बीचको प्रेम नै सच्चा प्रेम हो त्यसैले शेखरका मुखबाट पनि

यही वाक्य निस्किएको छ -तपाईं आमाको म छोरा माथिको प्रेम भने खास प्रेम जाँच न बुझ्नु । अरु सब भ्रम हो ।

नाटकमा नारीलाई विलासिताको साधन सम्झने शोषक पुरुषहरूको वासनात्मक प्रेम स्वत्व र नारी अस्मिताको विरुद्धमा क्रान्ति गर्दै मातृवात्सल्यलाई नै पवित्र आत्मिक प्रेम हो भन्ने भावना व्यक्त गरेर पवित्र प्रेमलाई परिभाषित गर्न खोजिएको छ । नेपाली समाजमा पुरुषहरूले नारीहरूलाई गर्ने वासनात्मक प्रेमका विरुद्धमा नारीको मातृत्वको दिव्यरूपको पहिचान गराउन स्वयम् नारीहरू नै जागरुक हुनुपर्छ । भन्ने उद्देश्यबाट प्रेरित भएर रिमालले आफ्नो नारीपात्रहरूलाई क्रान्तिकारी बनाएका छन् र यौन आकर्षण र यौन तिर्खालाई प्रेमको संज्ञा दिन खोज्ने पुरुषहरूका विरुद्ध र त्यसै भ्रममा परेर विधवासमेत हुनगएकी नारीको आफ्नै भावनासितको विद्रोह हो । 'यो प्रेम' 'म तिमिलाई प्रेम गर्छु' भन्नु भन्दा 'म तिमिलाई गर्भाधान गर्छु रिमाललाई ठिठाठिठीहरूको यौन अकर्षणलाई प्रेमको गौरव दिन तब नै स्वीकार्य छ , जब त्यो स्थायी र एकनिष्ठ सम्बन्धमा बाँधियोस र त्यस बन्धको परिणाम सन्तान लाभ बनोस शारीरिक आनन्दचाँदि लुट्ने गर्भधारण हुन नदिने वा गर्भधारण भएका गर्भापतन गराउने खालको 'प्रेम' रिमालको दृष्टि स्वाँग हो नाटक हो । त्यसैले त्यस्तो सस्ता र उत्तर दायित्व विहीन 'प्रेम' लाई उनले खिसी गरेर 'यो प्रेम' भन्ने आश्चर्य बोधन सम्बोधन दिएर नाटकमा प्रस्तुत गर्ने उत्साह र जाँगर देखाएका छन् प्रेम सम्बन्धमा रिमाल भन्छन् यो पवित्र हुन्छ, रचनात्मक हुन्छ, मंगलमय हुन्छ र यसमा लोक सङ्ग्रहको भावना हुन्छ । यो जंगली बर्बर, अनर्थकरी र ध्वंसक

हुदैन अपित शिष्ट , सम्य सिर्जनात्मक हुन्छ । त्यसैगरी जहाँ कुनै तुच्छ प्राप्ति र क्षणिक स्वार्थ सिद्धिको कामना नभई निकै विस्तृत निकै उच्च र मंगलमय आनन्दको प्रति तथा पुरुषको यस्तै किसिमको सम्बन्ध र भावलाई सच्चा प्रेमको संज्ञा दिनु रिमालको अभीष्ट छ। त्यसैले नाटकमा पुरुष द्वारा विज्ञापित प्रेमप्रति शंका र अविश्वास प्रकट गर्न उनले नाटकको नाम 'त्यो प्रेम ' राखेका छान । हुन्नत प्रेम को कुरा गर्ने हो भने संसारमा सर्वश्रेष्ठ प्रेम आमाको मात्र हुन्छ किनकी त्यसमा त्याग र समर्पण हुन्छ , प्रतिपादनको अपेक्षा रहन्न । यो पनि सत्य हो कि समवयस्कसँग प्रेम गर्ने र प्रेम पाउने इच्छा र आकाङ्क्षा सबैमा हुन्छ, यस्तो स्थितिमा युवकले युवतीसँग गर्ने प्रेम नै हो, भ्रम होइन त्यो पवित्र नै हुन्छ अपवित्र होइन , त्यो सत्य हुन्छ, मिथ्य होइन तर यसमा शर्त यति नै छ ,जब ऊ एकनिष्ठ रुपका त्याग र समर्पणको भावनाले प्रेरित भएको हुन्छ, जताततै ब्यभिचार गर्दै हिँडेको हुदैन । नारीमाथि यौन शोषण गर्ने परिपाटी समात्त हुनुपर्छ र यसका लागि नारी स्वम नै सचेत भएर अग्रसर हुनुपर्छ, पुरुषले आफूमाथि उठ्नको लागी नारीलाई हेप्ने गर्नु भन्दा समभावनाले सँग सँगै जाने गरेमा दुवैको स्थिति समुन्नत हुन्छ, त्यसैले प्रस्तुत नाटक पनि नारी -पुरुषको समान स्थितिको पक्षमा प्रस्तुत भएको छ, भने रिमाल पनि पुरुष असभ्य पक्षामा छैनन् ।

४.५ निष्कर्ष

नेपाली नाट्यकलाको जन्म हुनुभन्दा पूर्व संस्कृत नेवारी, मैथली, उर्दू, फारसी, हिन्दी नाट्यकलाले सिर्जना गरेको वातावरण व्याप्त थियो ।

यसै क्रममा मौलिक, नाटीय सिर्जनका लागि, उपयुक्त र आवश्यक वातावरणको निर्धारणमा मोत्तीराम भट्टको योगदान विशिष्ट रहेको देखिन्छ, भन्ने त्यसपछि, पहलमान सिंह स्वाँरको अटलबहादुर नाटकले पहिलो प्रदर्शित र अभिनित नाटक हुने सौभाग्य प्राप्त गर्दछ । नेपाली नाट्य संसारमा अंग्रजी नाट्य विद्यामा शेक्सपियरको आगवन भए जस्तै बालकृष्ण समको आगमन पछि, आधुनिक कालको थालनीका साथै पूर्वीय र पाश्चात्य दुबै नाट्य शिल्प र शैलीको समन्वय पाइन्छ । यसैबेला नेपाली नाट्य जगतमा रिमालको नाट्य शिल्पले अझ आधुनिकता विषयगत, विविधता, नविनता, नारी स्वतन्त्रता र सामान्ताको ध्वनी प्रतिध्वनीत गराउँछ ।

पाश्चात्य साहित्यका हेनरी इब्सेनबाट विशेष प्रभावित रिमाल नेपाली नाट्य जगत्मा यर्थाथवादी धाराको सुत्रपात गर्ने प्रथम नाटककार हुन् ।

नेपाली नाटकका क्षेत्रमा 'मसान' (२००३) र 'यो प्रेम' (२०१५) जस्ता दुई नाटक लेखी यर्थाथवादी प्रवृत्तिलाई सफल रूपमा भित्रयाई नारी समस्यामा केन्द्रित विषयवस्तुमा आधारित भई निकै चर्चित भएका रिमालका नाटकमा प्रस्तुत नारी पात्रले भोग्नु परेका पीडा, व्यथा, उनीहरुमा व्याप्त मत्वात्सल्यका साथै नारी प्रति पुरुषले हेर्ने नराम्रो दृष्टिकोण, नारीलाई भोग्याका रूपमा मात्र लिने पुरुषको हैकमवादी चरित्र, समाजमा पुरुषहरुबाट अपहेलित र तिस्कृत भई जीवनलाई नै त्याग गर्न पुगेका नारी तथा पुरुष पात्रको यर्थाथ चित्रण पाइन्छ ।

रिमालले 'मसान' र 'यो प्रेम' जस्ता यर्थाथवादी नाटक लेखी समाजमा रहेको विकृतिमाथि आफ्नो कलम चलई नारी माथि गरिने शोस्नको चित्र उर्ताने काम गरेका छन् । सर्वप्रथम नारीलाई एउटा गरिमय स्थान दिने सफल नाटककार पनि रिमाल नै हुन् । उनले नारीका विविध रूप मध्ये मातृ रूपलाई नै मुख्य विषयका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

उनले नारीलाई पुरुषहरूले विलसिताको साधन सम्भन्ने र वासनात्मक प्रेममा मगन भई नारी अस्मितालाई त्यसै भताभुग पारी जीवन वर्वाद गर्ने प्रवृत्ति औल्याउँदै नारी अस्मिताका विरुद्धमा क्रान्ति गर्ने नारीको मनोदसा र उनीहरूले मातृवात्सल्यका रूपमा प्राप्त गर्ने सच्चा प्रेमलाई यर्थाथ रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

नारीलाई अवहेलना गर्ने पुरुषको कहिल्यै पनि भलो हुदैन । त्यसैले सारा सृष्टि र सिर्जनाकै मुहान नारीलाई सधैँ भरी सम्मानित जीवन जिउँन दिनुपर्छ भने यर्थाथलाई पनि प्रस्तुत गरेका छन् ।

अतः आधुनिक नेपाली नाटक साहित्यमा यर्थाथवादी भावधारालाई प्रवेश गराइ नेपाली नाटक लेखनमा नवीन आयाम थत्ने रिमालका 'मसान' र 'यो प्रेम' दुबै नाटक नारी समस्यामा केन्द्रित छन् । दुबै नाटकमा रिमालले पितृसतात्मक नेपाली समाजमा नारीले भोगेका पीडा समस्या, तिस्कार आदिको चित्रण गर्दै उक्त समस्याबाट अत्यन्तै पीडित भइ आफ्नो अस्तित्व बचाउँनका लागि नारीले गरेका विद्रोह आत्मा उत्सर्ग जस्ता यर्थाथ घटनाको चित्रण गरी नारीको नारीका विविध रूपमध्ये मातृ नै सबै भन्दा सवल र मातृवात्सल्य नै

लक्षित विन्दु रहेको कुरा उनीहरूका विविध मानसिक क्रिया
प्रतिक्रियाबाट व्यक्त गरेका छन् ।

पाँचौ परिच्छेद

उपसंहार र निष्कर्ष

५.१ उपसंहार

वि.स. १९७५ साल जेठ १८ गने काठमाडौंको लगनखेलमा वि.स. १९९० मा 'प्रति' कविता मार्फत नेपाली साहित्यक्षेत्रमा उदाए । वि.स. १९९३ सालको प्रवेशिकामा प्रथम श्रेणीमा सर्वप्रथम भएका रिमाल जुद्धोदय पब्लिक हाइस्कूलमा प्रशिक्षकबाट जागिरे जीवन सुरुवात गरी लप्टन लगायत भाषानुवाद परिषदमा समेत पुग्छन् । 'गौरी नाट्य समुदाय' को प्रबन्धकको जिम्मेवारी लिदै आफू रङ्गमञ्चमा समेत अभिनय गर्न पुग्छन् जसले उनलाई सफल नाटकीय व्यक्तित्व निर्माणमा सहयोग पुऱ्याएको पाइन्छ । शारदाको सम्पादनका साथ दर्पणको दुई अङ्क समेतको सम्पादन गर्न पुग्छन् । रिमालको साहित्यिक व्यक्तित्व विशेष गरी नाटक र गद्य कवितामा देखल रहेको छ । उनका स्थानमा नारी समस्यालाई केन्द्रबिन्दु बनाएर समाजमा रहेका विसङ्गति विद्रोह गरेका छन् जसको कारण तत्कालीन समाजको मान्यता विपरीत धारणा राख्ने रिमाल क्रान्तिकारी देखिएका छन् । रिमालको राजनैतिक व्यक्तित्वमा पनि अन्य राजनैतिक व्यक्तित्व भन्दा पृथक देखिएका छन् । विदेशमा रहेर सशक्त आन्दोलन गर्नुभन्दा स्वदेश भित्रबाट शान्तिपूर्ण प्रदर्शन र सत्याग्रह गरेर सत्तो परिवर्तन गर्न सकिने धारणा राख्ने रिमाल विभिन्न राजनैतिक बिरोधी कार्यकलापमा संलग्न रहेका कारण पक्राउ पर्दछन् । तत्कालीन शासकले क्रान्तिकारी धारणा राख्ने

प्रतिभालाई जेलमा कूरतापूर्वक दिएको यातनाबाट उनी विक्षिप्त समेत हुन पुग्छन् ।

गद्य कविताका प्रवर्तक रिमाल यर्थाथवादी नाट्यशैलीको नेपाली नाट्यजगतमा सूत्रपात गरी समस्या नाटकको शुभारम्भ गरेका कारण थोरै कृति मार्फत पनि सफल नाटककार बन्न सफल भए । तत्कालीन समाजमा पूर्वीय नाट्य परम्पराले जरा गाडेको स्थितिमा रिमालले पाश्चात्य यर्थावादी नाट्य परम्पराको थालनीका साथ समस्या नाटकको शुरुवात गर्न पुग्छन् । तत्कालीन समाजमा नारीलाई पुरुषको खेलौनाका रूपमा हेरिने परिपाटी विपरीत पुरुषसरह नारीलाई स्थान दिइनुपर्ने मान्यताका पक्षपाती रिमाल नेपाली नाट्यपरम्परामा एउटा नवीन क्रान्तिकारी मान्यता मान्यता स्थापित गर्न पुग्छन्। मसान यो प्रेम ! ती नाट्य कृति मार्फत समाजमा रहेका विकृति र विसङ्गमाथि तीखो व्यङ्ग्यप्रहार गर्दै नारी र पुरुष एक अर्काप्रति सहयोगी बनेर हिडे मात्र समाज सफल हुन सक्ने धारण राख्छन् ।

मसान रिमालको प्रथम प्रकाशित नाटक हुनुका साथै नेपाली नाट्यजगतमा प्रथम नारी केन्द्रित नाटक पनि हो । तत्कालीन सामन्ती समाजमा पुरुषको अत्याचारका कारण नारी अस्मिता खतरामा रहेको कुरा प्रस्ट पारिएका छ पितृसत्तात्मक सामन्ती समाजमा नारीले पुरुषको जुनसुकै अत्याचार सहेर बस्नु परेको स्थितिमा नारीलाई उक्त अत्याचारका कारण नारी अस्मिता खतरामा रहेको कुरा प्रस्ट पारिएको छ । पितृसत्तात्मक सामान्ती समाजमा नारीले पुरुषको जुनसुकै अत्याचार सहेर बस्नुपरेको स्थितिमा नारी लाई उक्त अत्याचारको

विरुद्ध अभिन लगाएर क्रान्तिकारी नाटककार बन्न सफल रिमालको एउटा शसक्त क्रान्तिकारीले भरिएको नाटक हो । नारी सहनशील हुनुपरेमा धरतीसरह हुन्छे । अनि विद्रोही बन्नु परे ऊ तुफनसरह बन्न पुग्छे जसको कारण उसलाई कुनै बन्धनले बाध्न नसक्ने कुरा युवतीमार्फत पुष्टि भएको छ । नारी केवल पुरुषको खेलौना मात्र होइन ऊ सृजनाकी मुहान हो अनि मातृत्वको माहिमामयी प्रतिच्छाया हो । आफूमाथि हुने शोषण र अत्याचरका विरुद्ध ऊ कालीसरह शसक्त रुपमा अभिन सक्छे बरु जुनसुकै सुख गुमाउनु परे पनि पछि पर्दिन तर आफ्नो अस्मिता र सृजनाको सुरक्षा गर्न सक्षम हुन्छ भन्ने कुराको प्रमाण युवती हो ।

यो प्रेम ! रिमालको प्रथम लिखित र दोस्रो प्रकाशित नाटक हो । प्रस्तुत नाटकमा नेपाली सामन्ती समाजमा पुरुषले नारीलाई विलासिताको साधन सप्फने पुरुषहरुको वासनात्मक प्रेमका विरुद्ध नारी अस्मिताको रक्षार्थ क्रान्ति गर्दै मातृवात्सल्य नै पवित्र आत्मिक प्रेम ठानिएको छ । नेपाली पितृसत्तात्मक समाजमा पुरुषहरुले नारीलाई केवल वासनापूर्ति , गर्ने साधन ठानेको परिप्रेक्ष्यमा नारीलाई सम्माननीय स्थान दिइएको प्रस्तुत सृजनामा उक्त वासनात्मक प्रेमका विरुद्ध नारी मातृत्वको दिव्य रुपको पहिचान गराउन नारी स्वयम् नै जागरुक हुनुपर्छ भन्ने निलान्त नवीन क्रान्तिकारी धारणा व्यक्त भएको छ । तत्कालीन सामान्ती समाजमा यौन आकर्षण र यौन तिर्खालाई प्रेमको संज्ञा दिन खोज्ने पुरुषहरुका विरुद्ध नारीलाई उभ्याएर मातृत्वको दिव्य पहिचानको विजय गराइएको छ । प्रेमलाई केवल समय कटाउने माध्यम नठानी मातृत्वमा टुङ्ग्याएर परम्परागत मान्यताका विपरीत

धारणा व्यक्त भएको प्रस्तुत नाटक एउटा सशक्त क्रान्तिकारी नाटक हो । पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्यमा नाटकको समृद्ध परम्परा रहेको छ । नाटक जति विशुद्ध र व्यापक चर्चा अन्य विद्यामा पाईदैन । त्यसैले यस नाटकीय विद्याको विश्लेषण गर्ने क्रममा यस परिच्छेदमा नाट्य सिद्धान्तको पूर्वीय र पाश्चात्य आधारमा पूर्ववर्ति अर्थ र यसको परिभाषा सहित स्वरूप पनि निर्धारण गर्ने प्रयास यसमा छ भने नाटकको उत्पत्ति सम्बन्धी पूर्वीय वेद, उपनिषद आदिबाट लिइएका आधार र पाश्चात्य ग्रीशेली परम्पराको आजन्तृत्यको चर्चा मात्र छैन त्यही वाट शुरुवाट भएको दुःखान्त्य नाट्य परम्परा र विकासको चर्चा पनि रहेको छ । यसमा नाटकका प्रमुख तत्वका वारेमा पूर्वीय र पाश्चात्य दुवै सिद्धान्तको चर्चा नातिविस्ता वर्णित छ । नाटकको विकास ऐतिहासिक आधारमा इसा पूर्वको ५०० वर्ष देखि यता इसाको ५०० वर्षसम्म र त्यसपछि प्राकृतिक र अपभ्रंश भाषाहरुमा स्त्री शुद्ध आदिका लागि भनिए पनि सबैको हितका लागि नाटकका रचना भएको चर्चा गरिएको छ । पूर्वीय र पाश्चात्य मूल्यका आधारमा विषयवस्तुका भेदले नाटकका प्रकारको वर्णन गर्ने जमको पनि यस परिच्छेदमा देख्न पाइने छ । यसरी रिमालले नारीलाई एउटा दृष्टिकोणका आधारमा आफ्ना सिर्जनामा उभ्याएर समाजमा एउटा उल्लेखनीय कार्य गरेका छन् । सर्वप्रथम नारीका पक्षमा सशक्त रुपमा उभिएर नेपाली समाजमा रहेका पितृसत्तात्मक समाजमा आफू पुरुष भएर पनि नारी समझयामाथि केन्द्रित नाटक सृजना गर्नु एउटा नितान्त नवीन क्रान्तिकारी एवम चुनौतीपूर्ण कार्य हो । उनले नारीलाई रोएको हेर्न चाहेको देखिँदैन, नारीलाई महिममायी व्यक्तित्वशाली पुज्या,

सम्माननीयाका रुपमा हेरेको छन् । उनी सन्तानविना खिन्न भएकी नारीप्रति सहानुभुति आफ्नो राख्छन् । नारीले दुःख पाएको पुरुषले आफ्नो बुद्धिबलले दबाएको पुरुषले वासना पूरा गर्न खेलौना भएकी नारीलाई उद्धार गर्न खोज्छन् । उनलाई त्यस्तो घर मनपर्छ जहाँ पति-पत्नी दुवैले एक अर्काको आदर गरुन् पत्नीका काखमा सन्तान होस् घरमा स्त्री समाजमा भै-भगडा नहोस् समाजमा वैधत्य समस्याले नपिरोलोस । स्त्री र पुरुषका बीचको प्रेममा धमिलो नओवस । रिमाल समाजमा चल्दै आएका निश्चयको यथावत् पालना गर्दै नयाँ समाजको निर्माण गर्न चाहन्छन् । उनले आफ्ना नाटकमा आफ्नो सन्तान नभए पनि पोष्यपुत्र पाल्ने , अर्की पत्नी विवाह गरेर आफ्नो वंशको जोगावट गर्ने , बालकको दीर्घायको निमित्त सन्तान खेर नगएकी स्त्रीको कपडाको पोशाक बनाएर लगाइदिने बालक अर्काका हातमा बेच्ने, सौतेनी ग्रह भएकोले सन्तान नजन्मेको भनेर सौता ल्याउन तत्परता देखाउने, वृद्धावस्थामा पुण्यकर्मका निमित्त तीर्थव्रत गर्ने , बुहारी मुखाले भएमा अर्को विवाह गर्न उन्मुख हुने , मङ्गल कार्यका निमित्त शुभसूचक वस्तुहरु प्रयोग गर्ने, नन्द आमा ज्यू भाउज्यू-बुहारी र सासुहरु एकै ठाउँमा मिलेर भगडा नगरी बस्न नसक्ने साथै बहुविवाहबाट हुने हानी, वैधत्य पालन गर्नु नियमबाट निस्कने समस्या सौताको रापिलो जलन, नारी मातृत्वको उपेक्षाबाट देखिने दुष्परिणाम र अस्थिर प्रेमको नतिजा आदिको समेत उल्लेख गर्ने प्रयास गरका छन् ।

समाज र राष्ट्रको उन्नतिका लागि नारीहरुको सामाजिकता अनिवार्य हुने भएकाले नारीलाई दुःख पीडा र अन्यौलभिन्न कैदी बनाउनु भनेको प्रगतिलाई रोक्नु हो । आधा आकाश ओगटेका

नारीहरुको शोषण हुनु, तिनीहरुले आफ्नो अस्तित्व जोगाउने स्वावलम्बी आधार नपाउनु भनेको समाज र राष्ट्रको उद्योगति हो । त्यसैले नारीहरुलाई हेर्ने र बुझ्ने परम्परागत कदृष्टिको जरैदेखि अन्त्य हुनुपर्छ । परम्परागत परिवर्तनका निम्ति मनोजगत्मा परिवर्तन आवश्यक छ । पुरुषप्रधान समाजका धारणामा टालटुल गरेर होइन, नवनिर्माण का निम्ति त्यहाँ भुइँचालो जानुपर्छ पुराना धारणाहरु भत्किनु पर्छ तबमात्र परिष्कृत समाजको निर्माण हुनसक्छ । त्यसैले नारीलाई भोग्या र दासीको रूपमा हेर्ने जडाउरी दृष्टिको अन्त्यका लागि सामान्य औषधोपचार होइन शल्य चिकित्साको आवश्यकता छ भन्ने रिमालको प्रस्तुत धारणामा पूर्णतः सहमत हुन सकिन्छ ।

नारीलाई अथवा नारी समस्यालाई केन्द्र बनाएर साहित्य रचना गर्दै रिमाल नै पहिला स्रष्टा ठहरिन्छन् । नारीलाई हेर्ने परम्परागत दृष्टिको सट्टामा नारी सुलभ गुणहरुले सम्पन्न अनि स्वतन्त्र व्यक्तित्व अस्तित्वको चेतनाले पनि गहकिला पारेर आफ्ना नारी चरित्रहरु प्रस्तुत गरेकाले नेपाली साहित्यमा सच्चा नारीचिन्तन लेखन रिमालबाट नै शुभारम्भ भएको हो । हुनत माध्यमिककालीन सृजनामा नारीलाई उठाइए पनि केवल शृङ्गारिक आँखाले मात्र हेरियो । आधुनिक कालमा पनि सम, निवारी आदिले नारीलाई प्रस्तुत गरे पनि उनीहरुको सोचाइमा नारीमा जे-जस्तो अत्याचार आइपरे पनि चुपचाप सहनुपर्ने बाध्यता थोपार्ने काम भयो तर रिमाल यसका विरुद्ध कलम चलाउने एकलो , सर्जक देखिए । उनले नारीलाई केवल अत्याचार विरुद्ध विद्रोह गर्न लगाएका छन् । उनी पूर्वका सर्जकमा नारीले पुरुषकै छत्रछायामा आफूलाई विकासित गर्नुपर्ने सोच थियो भने रिमाल यसको कटु

आलोचना गर्दै नारीलाई हक र न्याय माग्न र त्यसको प्राप्तिका लागि संघर्षका क्षेत्रमा ओर्लन लगाउने काम सर्वप्रथम गरेका छन् । नारीलाई भोगको साधन मान्ने परम्परागत सामन्ती सोच र संस्कारका विरुद्ध विद्रोह गर्न लगाए पुरुष र नारीका बीच समानताको आवाज उठाएका छन्। नारीपात्रका सम्बन्धमा सम र तिवारीको मूल पहिचान आदर्श नारीत्वको स्थापिनामा छ भने रिमालको विशिष्टता यथार्थ नारीत्वमा छ जसले उनीहरू भन्दा रिमाल धेरै अगाडि रहेको प्रस्ट देखिन्छ ।

५.२ निष्कर्ष

यसरी नेपाली नाट्य साहित्यमा इप्सेनले जस्तै नारी समस्यालाई केलाउने, नारी जस्तै पात्रहरूलाई बढी महत्व दिने र नारी मनका अन्तर्प्यथाहरूलाई व्यक्त गर्न प्रथम शसक्त प्रतिभा रिमाल देखिएका छन् । यथार्थवादी, मनोबैज्ञानिक र नारी चिन्तन दृष्टिमा उनका नारीहरू सटीक, सजीव, सामान्य गतिशील सचेत र विद्रोही छन् । उनका नाटकमा नारीचरित्तहरूलाई केन्द्र बनाएर लेख्ने साहित्यकार हुन् भन्ने कुरा सिद्ध हुन्छ । नेपाली साहित्य र समाजको सन्दर्भमा उनको नारीहरूको आगमनलाई युगान्तकारी घटनाको रूपमा लिन सकिन्छ । त्यसैले रिमालका सिर्जनामा नारीलाई समान स्थान दिएर तत्कालीन सामाजिक परिवेशका विपरित धारणा राख्न सफल मात्र होइन वर्तमान समयमा पनि उनका जति सशक्त नारी चिन्तनलाई केन्द्र बनाएर कुनै सर्जकले सृजन गर्न नसकेको परिप्रेक्ष्यमा उनी एक युगान्तकारी

क्रान्तिकारी सर्जकको रूपमा उभिन सफल भएका छन् । तत्कालीन समाजिक संरचनाको विपरित आफ्ना सिर्जनामार्फत उनले एक सुनौलो समाजको परिकल्पना गर्न जति सक्षम भएका छन् त्यति सक्षम हुन अर्को सर्जक आज करिब आधाशताब्दी पार गर्दा पनि उपस्थित हुन नसकेबाट रिमाल एक सफल नारी चिन्तक हुन् भन्न कुनै अफेरो हुँदैन । उनले नारलर्य समान अवसर दिनु भनेको पुरुष्को अधिकार खोसिनु नभर्य उनीहरुले पाउने सम्मानमा थप सम्मान हो भन्दै दुबैले समानान्तर रूपमा जानुपे धारण व्यक्त गरेबाट उनलाई नारी चिन्तनका प्रथम नेपाली सर्जक हन् भन्न पूर्णत सकिने देखिन्छ ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. उपाध्याय केशवप्रसाद, (२०३२):रिमाल : व्यक्ति र कृति, दो. सं., ललितपुर: साभा प्रकाशन ।
२. उपाध्याय केशवप्रसाद,(२०५०) : विचार र व्यख्या, दो, सं., ललितपुर: साभा प्रकाशन ।
३. उपाध्याय केशवप्रसाद,(२०५२) : नाटक र रङ्गमञ्च, काठमाण्डौ: रुमु प्रकाशन ।
४. उपाध्याय केशवप्रसाद, (२०५२) साभा एकाङ्की भाग-३, दो. सं., ललितपुर: साभा प्रकाशन ।
५. कँडेल घनश्याम, (२०४०) : केही अन्वेषण, केही, विश्वेषण, दो. सं., साभा प्रकाशन ।
६. कँडेल घनश्याम, (२०४०): पाश्चात्य यथार्थवादी नाटक
७. कुँवर उत्तम, (२०५०) सष्टा र साहित्य, चौ.स. ललितपुर: सा.प्र.।
८. जोशी, रत्नध्वज, (२०१८): साहित्य समीक्ष, ललिपुर: सा.प्र. ।
९. न्यौपाने टंकप्रसाद, (२०३९): साहित्यको रुपरेखा, काठमाण्डौ: सा.प्र.।
१०. पराजुली, कृष्णप्रसाद, (२०४०): प्रन्धतारा र नेपाली साहित्य, छै.सं. काठमाण्डौ : साभा प्रकाशन ।
११. प्रश्रित, मोदनाथ (२०६२): नारी बन्धन र मुक्ति, काठमाण्डौ :पैरवी प्रकाशन ।
१२. बन्धु चूडाभणि (२०६५): अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन लेखन.दो.सं. काठमाण्डौ : रत्नपुस्तक भण्डार ।
१३. बराल ईश्वर, (२०३३): भयालबाट, चौथो सं., ललितपुर : सा.प्र. ।

१४. बराल ईश्वर र अन्व, (२०५५): नेपाली साहित्य, कोश, काठमाण्डौ:
ने.रा.प्र.प्र.।
१५. भट्टराई, घटराज, (२०४०): प्रतिभै प्रतिभा र नेपाली साहित्य,
काठमाण्डौ : नेशनल रिसर्च. एसोसियट्स,।
१६. रिमाल गोपालप्रसाद, (२०४५): मसान, सोहो सं., काठमाण्डौ : साभा
प्रकाशन ।
१७. रिमाल गोपालप्रसाद, (२०४४): यो प्रेम ! पाँ.सं., ललितपुर : साभा
प्रकाशन ।
१८. शर्मा तारानाथ, (२०४०): नेपाली साहित्य ऐतिहासिक परिचय, दोस्रो
सं., विराटनागर : श्याम पुस्तक भण्डार ।
१९. शर्मा तारानाथ,(२०५१): नेपाली साहित्यको इतिहास तृ.सं.,काठमाण्डौ:
सहयोगी प्रकाशन ।
२०. शर्मा बालचन्द्र, (२०३९): नेपाली साहित्यको इतिहास प्र.सं.,
काठमाण्डौ : ने.रा.प्र.प्र. ।
२१. शर्मा मोहनराज, (२०४८): शोली विज्ञान, काठमाण्डौ : ने.रा.प्र.प्र.।
२२. शर्मा मोहनराज र श्रेष्ठ दयाराम, (२०४९): नेपाली साहित्यको
संक्षिप्त इतिहार, चौ.सं. विराटनगर : सा.प्र. ।
२३. शर्मा मोहनराज र लुइटेल खगेन्द्र प्रसाद, (२०६६): शोधविधि, चौथो
सं. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
२४. शर्मा ताना, (२०२७): नेपाली साहित्यको इतिहास, दो.सं.,काठमाण्डौ :
सहयोगी प्रकाशन ।
२५. शर्मा शरदचन्द्र, (२०३७): नेपाली साहित्यका इतिहास, (माध्यमिक
काल), पाठक्रम विकास केन्द्र, काठमाण्डौ : त्रि.वि.वि.।

२६. श्रेष्ठ, दयाराम, (२०४६): नेपाली साहित्यका केही पृष्ठ, पृष्ठ,
तृ.सं.,काठमाण्डौ : साभा प्रकाशन ।
२७. श्रेष्ठ दयाराम, (२०४९): नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास, चौ.सं.,
काठमाण्डौ : साभा प्रकाशन ।
२८. श्रेष्ठ दयाराम, र संभव, (२०३९): पच्चीस वर्षका नेपाली कथा,
काठमाण्डौ ।
२९. सत्याल, शिवप्रसाद 'पीठ,' (२०४५): समालेचनाहरु काठमाण्डौं
ने.रा.प्र.प्र.।
३०. सुवेदी राजेन्द्र, (२०४३) स्रष्टा सिष्टि: द्रष्टा दृष्टि, प्रथम संस्कारण,
ललितपुर : साभा प्रकाशन ।